

Я. Р. ДАШКЕВИЧ (*Львів*)

БЕРЛІН, КВІТЕНЬ 1791 р.

Місія В. В. Капніста.
Її передісторія та історія

1. Документи.

1.1. Зберігання і публікація. В Центральному державному архіві (Zentrales Staatsarchiv) кол. Німецької Демократичної Республіки, (Історичне відділення II, яке розташоване в Мерзебурзі), зберігається невелика серія документів, що висвітлює подію, довкола якої майже сто років ведуться суперечки. Документи відображають місію українського аристократа В. В. Капніста, який у квітні 1791 р. прибув до Пруссії для проведення переговорів з канцлером графом Евальдом-Фрідріхом Герцбергом, можливо, навіть з самим королем Фрідріхом-Вільгельмом II.

Документи зберігаються в тій частині архіву, яка має історичну назву Державного секретного архіву (Geheimes Staatsarchiv) — назву умовну, бо фонди архіву, що формувалися у XVIII ст., перестали бути секретними більш як століття тому.

Документи є в справі під заголовком «Звіти графа Л.-Г., фон дер Гольца, 1791 р., січень-липень» («Berichte des Grafen L. H. v[on] d[er] Goltz, 1791, Januar — Juli»). На течці є також давніший заголовок: «1791. Барлов [?]. Петербург, том I, місяці січень-липень, графа Л. фон дер Гольца звіти з Петербурга [...] про [...]» («1791, Barlow, Petersbourg, volumen I. M[onat]e Januar & Juli, des G[rafen] L. v[on] der] Golze [!] Relationes aus Petersbourg an den [...] wegen [...]») ¹; сигнатура справи Rep. XI Russland 132 A, нотатка про кількість сторінок — Fol. 231, наклейки і печатки архіву, а також дрібні позначення. У справі в основному звіти пруського посла в Петербурзі Леопольда-Гейнріха фон дер Гольца, адресовані королеві, чернетки листів короля до посла. Матеріали були в канцелярії графа Герцберга. Незабаром після 1791 р. там сформували справу, до якої підшили також інші документи, пов'язані з взаємовідносинами Пруссії та Росії 1791 р., серед них документи про місію В. В. Капніста. Автентичність справи і всіх її документів не підлягає сумніву.

Історики неодноразово використовували справу; частину матеріалів — серед них і ті, що стосуються місії, — опубліковано. Матеріали місії знайшов у 1895 р. польський історик Б. Дембінський, що був тоді професором Львівського університету. Відомості, запозичені з матеріалів, тоді ж ним були введені у науковий обіг. Тексти документів опублікував Дембінський у 1902 р. У 30-х роках на документи звернув увагу німецький історик Г. Заке, який частково їх опублікував. Про попередню публікацію Дембінського він не знав ².

Матеріали складаються з трьох документів (далі Д I, II, III) і двох анотацій на них (Д IV, V):

Monseigneur!

Je supplie votre Excellence de pardonner la
liberté que je prend de m'adresser directement
à vous. L'affaire d'état très importante
qui m'amène d'un pays éloigné du palais de
votre Excellence exige une expédition la plus
prompte et le plus grand secret: j'ose
donc, Monseigneur! vous supplier très
humblement de m'accorder la grâce d'une
audience particulière; ma mission étant
de nature à ne pouvoir être divulguée qu'à
votre Excellence.

J'ai l'honneur d'être avec le plus profond
Respect,

Monseigneur!

Avec votre Excellence

Le très humble et très obéissant
Schickel

1791 р., квітень, раніше 24.— Лист В. Н. Каппіста з Берліна до графа Е.-Ф. Герцберга в Берліні з проханням прийняти його для переговорів (Центральний державний архів у Мерзебурзі (Німеччина), фонд Тасмний державний архів, R. XI, Russland, 132A.— Арк. 91а).

I. Непідписаний лист до Герцберга, без дати (написаний раніше, 24 квітня 1791 р., це виходить з Д II), складений у Берліні. Оригінал.

II. Репорт Герцберга королеві від 24 квітня 1791 р., Берлін. Чернетка.

III. Лист — відповідь короля до Герцберга від 25 квітня 1791 р., Потсдам. Оригінал.

IV. Анотація Герцберга на Д II, складена 26 квітня 1791 р. або незабаром після цього, Берлін. Оригінал.

V. Анотація невідомого на Д II, складена пізніше в Берліні, мабуть, при приведенні до ладу всіх згаданих документів.

Оригінал Д II не зберігся.

Як згадувалося вище, є дві незалежні одна від одної наукові публікації документів — Дембінського³ і Заке⁴. Їх порівняння з матеріалами, що зберігаються в Мерзебурзі, доводить, що обидві публікації — з точки зору вимог археографії — недоскопалі. В публікації Дембінського (далі в текстологічних примітках Д) є перепуски, помилки та необгрунтовані виправлення, Д V не публікується, дається неправильна діловодна характеристика Д I, помилково визначено місце розміщення Д IV. У публікації Заке (далі З) також є помилки і виправлення, дуже важливий Д I не публікується взагалі.

1.2. Тексти. Недостатки публікацій, а також тривала дискусія довкола місці обгрунтовують необхідність нової публікації джерел із застосуванням суворих правил: без купюр, із збереженням оригінального застарілого — в порівнянні з сучасним — правопису (і навіть помилок, які є в оригіналах), інтерпункції, з вказівкою на помилки і вільності, допущені попередніми публікаторами. На інші зміни, допущені видавцями, — запропоновану ними інтерпункцію, написання малих і великих літер, паголюси — в текстологічних примітках не вказується.

Д. I. 1791 р., квітень, раніше 24.⁵ — Непідписаний лист В. В. Канніста⁶ з Берліна до графа Е.-Ф. Герцберга в Берліні з проханням прийняти його для переговорів.

Monseigneur! ^a

Je supplie ^b votre Exelence ^c de pardonner la liberté que je prends de m'adresser directement à vous. L'affaire d'Etat trez ^d importante qui m'amene d'un pays éloigné auprez ^e de votre Exelence ^f exige une expedition la plus prompte et le plus grand secret: ^g j'ose donc, Monseigneur! vous supplier ^h trez ^d humblement de m'accorder la grace d'une audience particuliere; ma mission etant de nature a ne pouvoir etre revelée qu'à votre Exelence ⁱ.

J'ai ^j l'honneur d'etre avec le plus profond respect,

Monseigneur!

de votre Exelence le trez humble et trez odeissant serviteur

Рукопис. Оригінал? Zentrales Staatsarchiv, G. St. A., R. XI, Russland 132 A, apr. 91a, лівцова сторона. Див. фотокопію.

Переклад

Пане!

Благаю Вашу милість збачити сміливість, що я дозволяю [собі] звернутися безпосередньо до Вас. Дуже важлива державна справа, яка привела мене з віддаленої країни до Вашої милості, вимагає якнайшвидшого полагодження і якнайбільшої таємниці. Отже, пане, зважуюся якнайсмирненніше просити Вас зволити прийняти мене окремо; моя місія така, що її можна відкрити лише Вашій милості.

Маю честь залишатися з найглибшою повагою, Пане, Вашої милості дуже смирним і дуже покірним слугою.

^a Д: пропущено звертання.

^b Д: виправлено «supplie».

^c Д: виправлено «Excellence».

^d Д: виправлено «très».

^e Д: виправлено «auprés».

^f Д: скорочено «V. E.»

^g Д: замість двох крапок одна, а пізніше початок нового речення.

^h Д: виправлено «supplier».

ⁱ Д: виправлено «Excellence».

^j Д: слова, починаючи з «j'ai» до кінця пропущено.

de Cour et même un emploi dans les fabriques. Il prétend être envoyé par les habitans^o de ce Pais-là^u qui étaient^p poussés au dernier desespoir par la tyrannie, que le gouvernement Russien^q, et nomement^r le P[rin]ce Potemkin exerçaient sur eux et qu'il souhaitait^s de savoir, si en cas de guerre, ils pourraient^t se flatter de la protection de V[otre]^u M[ajesté] dans lequel cas ils tacheraient^v de secouer le joug Russien^w. Il dit que c'était^x le pais^y des anciens Cosaques Zaporoviens^z, aux quels on avait ôté tous leurs Privilèges, en les mettant sou^{aa} le pied des Russes: qu'on en^{bb} avoit^{cc} forme 28 Regimens^{dd} de Cavallerie chacun de 800. hommes, qui servaient^{ee} bien^{ff} malgré eux et ne demandoient^{gg} pas mieux que de pouvoir retablir l'ancienne Constitution du Cosaques; que l'Imp[eratri]ce en avoit formé les 5. gouvernemens^{hh} de Catharinoslawⁱⁱ, de Krakowie^{jj}, de Kyowie etc^{kk}.

Cet émissaire a assez bonne mine et m'a parlé d'une manière assez prévenante^{ll}. Je lui ai pourtant dit, que je ne pouvais pas me mêler de ces sortes de propositions; que je croyais, que V[otre] M[ajesté] ne voudrait^{mm} pas en écouter non plus aussi longtemsⁿⁿ qu'Elle était^{oo} en paix avec la Russie; que si lo guerre survenait^{pp}, ce serait^{qq} alors à eux à voir ce qu'ils auroient^{rr} à faire pour rechercher et pour obtenir la protection de V[otre]^{ss} M[ajesté]. C'est là-dessus qu'il veut repartir. J'ai cru ne devoir pourtant pas cacher à V[otre]^{tt} M[ajesté] cette ouverture en abandonnant a Sa Haute volonté: si Elle veut ainsi^{uu} renvoyer cet émissaire, come^{vv} je le crois le plus convenable; ou si Elle veut lui faire parler^{ww} par quelques autre^{xx} que par moi.

- ^o Д, З: виправлено «habitants».
^p З: виправлено «étoient».
^q Д: помилково «russe».
^r Д, З: виправлено «nommément».
^s З: виправлено «souhaitoit».
^t З: виправлено «pourroient».
^u З: помилково «S».
^v З: виправлено «tacheroient».
^w Д: помилково «russe».
^x З: виправлено «étoit».
^y Д, З: виправлено «pays».
^z Д: помилково «zaporoviens». Д подає, що на полі написано «Zaporaviens», насправді такої примітки на полі немає.
^{aa} Д, З: помилково «sur».
^{bb} З: помилково «en».
^{cc} З: пропущено «avoit».
^{dd} Д, З: виправлено «Regiments».
^{ee} З: виправлено «servoient».
^{ff} Д, З: помилково «très».
^{gg} З: виправлено «demandoient».
^{hh} Д, З: виправлено «gouvernements».
ⁱⁱ З: виправлено «Catherinoslaw».
^{jj} Слово «Krakowic» закреслено невідомим (автором Д V?) і надписано «Karchow».
^{kk} Д: слова від «que l'Imp[eratri] ce» до «etc.» пропущено.
^{ll} З: виправлено «prévenante».
^{mm} Д, З: виправлено «voudroit».
ⁿⁿ З: виправлено «longtemps».
^{oo} З: виправлено «seroit».
^{pp} З: виправлено «survenoit».
^{qq} З: виправлено «seroit».
^{rr} З: помилково «auroient».
^{ss} З: помилково «S».
^{tt} З: помилково «S».
^{uu} Д, З: виправлено «aussi».
^{vv} Д, З: виправлено «comme».
^{ww} Далі закреслено «d'autres».
^{xx} З: помилково «autres».

Il est à craindre, que ce ne soit un émissaire aposté par le Cour de Russie et envoyé pour sonder ici le terrain, quoiqu'il n'en ait pas la mine extérieure ^{yy}.

Berlin le 24 Avril 1791

Hertzberg ^{zz}

Рукопис. Чернетка. Там же, арк. 92, лицьова і зворотна сторони.

Переклад

Берлін, 24 квітня 1791.

Вважаю своїм обов'язком якнайспокійніше доповісти Вашій величності, що до мене таємно прибув дворянин з Малоросії або Російської України, який називає себе Капністом і який про себе каже, що він маєтний дворянин у цій же країні, що мав титул двірського радника і навіть посаду на заводах. Він твердить, що [його] післали мешканці цієї країни, що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої Величності — в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорозьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіян; що з них сформували 28 кавалерійських полків по 800 чоловік в кожному, які добре викопували службу, паперекір собі, і не хотіли нічого іншого, як відновити давній козацький лад; що імператриця сформувала з них п'ять губернаторств у Катеринославі, Кракові [!], Києві і т. д.

Цей емісар має досить добрий вигляд і розмовляє зі мною досить приязливо. Все ж таки, я йому сказав, що я не можу вплутуватися до пропозицій такого роду; що Ваша милість також не захоче про це слухати, доки Ви дотримуетесь миру з Росією; що, якщо вибухне війна, тоді їм доведеться думати, що треба зробити, щоб шукати і отримати підтримку Вашої Величності. З цим він хоче повернутися назад. Я вважав, що не повинен приховувати від Вашої Величності цю пропозицію, залишивши її на волю Вашої Величності: чи Ви захочете на цьому відіслати цього емісара так, що я вважаю найприйнятнішим — чи Ви захочете, щоб з ним поговорив хтось інший, крім мене.

Треба побоюватися, чи це не був емісар, підсланий російським двором і підсланий для зондування тут ґрунту, хоча по ньому цього не видно.

Берлін, 24 квітня 1791.

Герцберг

Д. III. 1791 р., квітня 25. — Лист-відповідь короля Фрідріха-Вільгельма II з Потсдаму графові Е.-Ф. Герцбергові в Берліні з схваленням лінії останнього щодо В. В. Капніста.

Il est bien sûr comme Vous dites dans votre rapport en date d'hier ^a et ^b Je suis fort de votre sentiment, qu'on ne doit pas se fier au premier venu, qui vient ^c faire des propositions pareilles à celles dont Vous faites mention

^{yy} З: слова починаючи від «Il est» до «extérieure» надруковані як підрядкова примітка. Насправді це вставка до основного тексту, дописана на полі чернетки.

^{zz} Д: слова, починаючи від «Berlin» до «Hertzberg» пропущені.

^a Д: слова, починаючи від «dans votre» до «d'hier» пропущено.

^b З: виправлено «sc».

^c З: помилково виправлено «vent».

d'un certain gentilhomme de l'Ukraine^d Russe^e nommé Kapnist. Vous lui avez par consequent très bien repondu: que quand la guerre serait declarée, qu'il faudrait^f voir pour^g lors si ses^h compatriotes seraientⁱ intestionnés d'agir comme ils le disent. Sur ce Je prie Dieu, qu'il Vous ait en sa sainte et dignè garde.

a Potsdam

le 25 d'Avril 1791.

Au Minister^j d'Etat et du Cabinet le Comte de Hertzberg^{k,l}

Guillaume

Рукопис. Оригінал. Там же, арк. 93, лицьова сторона.

Переклад

Звичайно, це є [так], як Ви кажете у Вашому вчорашньому дописенні і я повністю поділяю Вашу думку, що не треба довіряти першому зустрічному, який приходить з планами, подібними до тих, про які Ви згадуєте — якомусь дворянинові з Російської України на ім'я Капніст. Ви, очевидно, відповіли йому дуже добре, що у випадку оголошення війни треба буде тоді подивитися, чи його співвітчизники матимуть такі ж наміри діяти, як вони про це говорять. При цьому прошу Бога, щоб Він Вас свято і гідно беріг.

У Потсдамі, 25 квітня 1791.

Вільгельм.

Міністрові держави і кабінету графові Герцбергові.

Д. IV. 1791 р., квітень, не раніше 26⁸.— Анотація графа Е.-Ф. Герцберга в Берліні про заключну зустріч з В. В. Капністом.

N[ota] B[ene]. Le Roi ayant approuvé la reponse que j'ai donnée à cet émissaire Cosaque Kaphist, je lui ai dit, que je ne prenois aucune part à toute cette affaire et ne voulois pas m'en mêler^m; que s'il y aurait guerre entre la Prusse et la Russie, ce seraitⁿ alors à voir aux Cosaques, s'ils voulaient^o s'adresser au Roi, mais que je serais^p bien aise, qu'on ne s'adresser^q pas a moi, qui n'aimais pas à exciter les mecontens^r. Le S[ieu]r Kapnist m'a dit là-dessus, qu'il retournerait crez lui; qu'il avait^s un frère, qui voyageait^t, et qui pourrait^u se presenter ici le cas existant.

H[ertzberg] v

Рукопис. Оригінал. Там же, арк. 92, лицьова сторона, на полі.

^d З: виправлено «Ukraine».

^e Д: помилково «russe»; З: виправлено «Russien».

^f З: виправлено «faudroit».

^g З: пропущено «pour».

^h З: виправлено «ces».

ⁱ Д: помилково «seroient».

^j З: виправлено «Ministre».

^k Д: слова починаючи від «Sur ce» до «Hertzberg» пропущено.

^l З: слова починаючи від «Au Minister» до «Hertzberg» перенесено на початок листа.

^m Д: слова починаючи від «que je ne» до «mêler» пропущено.

ⁿ З: виправлено «seroit».

^o З: виправлено «vouloient».

^p З: виправлено «serois».

^q Д: виправлено «s'adressât»; З: виправлено «adressa».

^r Д, З: виправлено «mécontents».

^s З: виправлено «avoit».

^t З: виправлено «voyagoit».

^u З: виправлено «pouvroit».

^v Д: надрукував анотацію помилково так, немов вона написана на листі короля (Д II). Насправді вона написана на рапорті Герцберга (Д II).

Переклад

Відмічено. Король схвалив відповідь, яку я дав цьому козацькому емісарові Капністові; я сказав йому, що я не беру жодної участі в цій цілій справі й не хочу в неї вилутуватись; що лише тоді, коли буде війна між Пруссією та Росією, тоді козаки повинні будуть дивитися, чи хочуть вони звертатися до короля, але що мені було б приємніше, коли б до мене не зверталися, бо не люблю підбурювати невдоволених. Пан Капніст сказав мені на це, що він повертається до себе; що в нього є брат, який подорожує і який зможе в разі потреби з'явитися сюди.

Д. V. 1791 р. (?).— Анотація невідомого на рапорті графа Е.-Ф. Герцберга з викладенням короткого змісту рапорта.

Ap Roi

Touch [ant] ^w un gentilhomme de la petite Russie ou Ukraine ^x qui s'appelait ^y de Kapnist qui pretende ^z entre envoyé par les habitans ^{aa} de ce pais ^{bb} qui voudrait ^{cc} secouer le joug Russe ^{dd}.

Рукопис. Оригінал. Там же, арк. 92, лицьова сторона, на полі.

Переклад

Відносно дворянина з Малої Росії чи України, який назвав себе Капністом, що твердить, що його післали мешканці тої країни, яка б хотіла позбутися російського ярма.

1.3. Графологічна атрибуція Д I. Під час дискусії деякі автори (див. 3.7) висловлювали сумніви чи просто заперечували можливість подорожі В. В. Капніста до Берліна. Як буде показано далі (див. 1.4, 3.6), ці сумніви або заперечення бездоказові. Графологічний аналіз Д I, проведений шляхом порівняння з уже опублікованим французьким листом В. В. Капніста до дружини, написаним у Києві 27 січня 1791 р. (тобто менше як три місяці раніше Д I; див. фотокопію),⁹ доводить, що Д I написав В. В. Капніст.

Для французьких текстів В. В. Капніста характерний ряд палеографічних особливостей, пов'язаних з написанням окремих літер. Ці особливості настільки індивідуалізовані та виходять за межі типового почерку епохи, що можуть вважатися атрибуційною ознакою.

Відомо, що майже в кожній людині є кілька варіантів почерку. В даному випадку ми аналізуємо два близькі, однак не цілком ідентичні варіанти. Варіанти залежали від обставин: Д I адресований видатному державному діячеві й написаний каліграфічно; лист 27 січня 1791 р. (далі — Л) — дружині, якій В. В. Капніст писав дуже часто і якій можна було писати менше розбірливим скорописом, бо почерк чоловіка вона знала. Незважаючи на це, навіть пишучи каліграфічним почерком Д I, його автор не зміг уникнути глибоко закоріненої звички писати ряд літер особливим індивідуалізованим способом.

^w З: помилково «Tache».

^x З: виправлено «Ukraine».

^y З: виправлено «s'appelle».

^z З: виправлено «pretend».

^{aa} З: виправлено «habitants».

^{bb} З: виправлено «pays».

^{cc} З: виправлено «voudront».

^{dd} З: помилково «Russien». З помилково вставив анотацію Д V в текст Герцберга (Д II).

Для В. В. Капніста (не лише для Л, але і для численних його листів, що зберігаються в згаданій вже бібліотеці) характерні такі палеографічні літерові та позалітерові особливості:

а) вживання двох видів мінускули е — звичайної мінускули е, що не виходить своїми розмірами за розміри інших мінускул, і маюскули Е в ролі й значенні мінускули. Так, в Л трапляється написання *Ennemis, Eau* (хоча ці слова є в середині речення і маюскули там не потрібні); в Д І аналогічне написання *Expedition* (також в середині речення);

б) вживання двох видів мінускули s — звичайної мінускули s, що не виходить поза розміри інших мінускул, і маюскули S в ролі й значенні мінускули. Так, в Л трапляються написання *Suivic, Savait, Sera, Seras, Se* та інші, а також *deSaltere*. У Д І є написання *Suplie, Secret, Serviteur* і навіть *MonSeigneur, oSe*. В усіх цих випадках написання маюскули нічим не виправдано, вона вживається в значенні мінускули;

в) подвоєння ss часто передається як *js*. У Л вживається написання *pojsibles* Д І *obejsant*;

г) з іншого боку, В. В. Капніст часто вживає мінускулу j в значенні маюскули, особливо у словосполученні *j'ai* — там, де на початку речення повинно бути написання з маюскульою *J'ai*. Так, у Л вживається написання *j'ai* (двічі), *je* (тричі), *j'aurois* з мінускульою на початку речень — там, де повинна бути маюскула J. У Д І, таким чином, пишеться *j'oSe, j'ai d'honneur* — хоча там, без сумніву, треба писати маюскулу J;

д) однаковими як для Л, так і для Д І виявилися варіанти графем d (типу g), g (типу 9), t (з довгою та дуже довгою горизонтальною рисю);

е) спостерігаються індивідуальні особливості правопису — як в Л, так і в Д І вживається помилкове написання *trez* (замість правильного *très*, як пише, хоча б, Герцберг);

є) індивідуальне написання *Exelence* (замість правильного *Excellence*) ми схильні вважати фонетичним українізмом. Українська мова не любить збігу кількох (у дапом випадку — трьох) приголосних. Латинське слово *excellencia* трансформувалося в українській мові в слово *екселенція* (яке увійшло в такому вигляді на початку ХІХ ст. в орфографічну практику, особливо в Західній Україні), в якому збіг трьох приголосних замінено збігом двох.

Згадані літерові та позалітерові особливості, що співпадають у Л та Д І, а також правописні особливості, згадані в пунктах е, є, доводять, що як Л, так і Д І писала одна і та сама людина, тобто В. В. Капніст. При бажанні можна конструювати графологічні таблиці — вони тільки ще раз доведуть дану атрибуцію.

1.4. Атрибуція Д І за реаліями. Авторство Д І визначається такими словами з рапорту Герцберга Д ІІ: «дворянин з Малоросії або Російської України, який називає себе Капністом і який каже про себе, що він маєтний дворянин у цій же країні, що мав титул двірського радника і навіть посаду на заводах». Відомо також, що у згаданого Капніста «є брат, який подорожує» (треба розуміти — по Західній Європі) і може, при необхідності, з'явитися у Герцберга (Д ІV). Капніст володів відомостями, викладеними в Д ІІ (про роль Потьомкіна, про військові формування в Лівобережній Україні = в Малій Росії¹⁰ і їх кількісний склад, про реформу адміністративного ладу в Україні та ін.).

Ідентифікація Капніста, ім'я якого в документах не подається, не викликає особливих труднощів — ним був Василь Васильович Капніст, відомий тогочасний поет і громадський діяч. «Маєтний дворянин» — тобто власник нерухомого майна, поміщик. Справді, В. В. Капніст був у 1791 р. співвласником сіл Бригадирівки і Трубайців Хорольського повіту, а також Обухівки Миргородського повіту, розташованих у Київському наміс-

ництві¹¹. «Двірський радник» — 27 квітня 1787 р. В. В. Капністові надали титул, за особистим («именной») велінням імператриці Катерини II, двірського радника («надворный советник») ¹², «Посада на заводах» — 20 квітня 1787 р. В. В. Капніста призначили, також за особистим велінням імператриці, головним наглядачем шовкового заводу в Києві ¹³. З усіх Капністів, що мешкали у 1791 р. в Україні — братів Василя, їх синів — лише Василь мав перелічені вище три атрибути. «Брат, який подорожує» — брат В. В. Капніста Петро, що виїхав разом з Василем і подався пізніше до революційної Франції (ідентифікація обґрунтовується нижче, див. 3.8). Відомості про становище на Україні, які подав Капніст, відповідають дійсності та не виходять за межі того, що міг знати В. В. Капніст. Це стосується, зокрема, даних про ліквідацію малоросійських військ та комплектування, замість них, 28 полків — 1 кирасирського, 10 драгунських (пізніше — карабінерських), 10 катеринославських і 7 українських ¹⁴, які пізніше, після чергової реорганізації, розчинилися в загальній масі російських військ; відомостей про адміністративно-територіальну реформу з організацією намісництв і т. д.

Як графологічні дані про Д I, так і аналіз матеріалів місії в комплексі з точки зору відбитих у них реалій приводять до єдиного можливого висновку про те, що до Берліна 1791 р. їздив саме Василь Васильович Капніст. Цей висновок завзято заперечували інші (які, правда, не менше завзято відмовлялися навіть від ознайомлення з текстами самих документів). Причиною цього останнього стала офіційна біографія, яка глорифікувала поета — в таке прокрустове ложе не вкладалися неортодоксальні думки. Відмову від наукового аналізу документів підміняли ненауковими засобами — замовчуванням або голосливим запереченням існуючої проблеми, розшуками таких «підставних осіб» з родини Капністів, яких можна було б поставити на місце Василя. На сьогодні суть питання полягає не в тому, щоб шукати нових «підставних осіб», ідентифікація яких з подорожниками до Берліна 1791 р. просто неможлива, а в тому, щоб показати, чому саме Василь, а не хтось інший, взяв на себе цю місію.

При такому вивченні питання поява В. В. Капніста в Берліні стає закономірним проявом його суспільно-політичної діяльності, пропасть між справжньою та офіційною біографією зникає, протиріччя виявляються надуманими, такими, що не відповідають історичній правді — продиктованими позанауковими міркуваннями.

2. Традиції.

2.1. Рід. Декретом правительствующого сенату з 15 лютого 1877 р. затверджено графський титул Петра Олексійовича Капніста ¹⁵, а також інших представників роду. Таким чином, офіційно підтвердили походження українських Капністів від графа Капніссіса, грека за національністю, що мешкав на острові Закінф і 1702 р. отримав титул від венецького уряду. Ця генеалогія, нібито, не викликає сумніву. Ми пишемо «нібито», бо не всі питання походження Капністів ясні. Петро Христофорович Капніст, внук першого графа, разом з малолітнім сином Василем, потрапив на Україну 1711 р. ¹⁶, зробивши якусь послугу (яку саме — неясно) Петрові I під час невдалого для Росії Прутського походу і вступив на російську службу.

Прибуття Василя (старшого, для відміни від Василя-молодшого, його сина, поета) 1711 р. підтверджують документи середини XVIII ст. ¹⁷, а російську службу Петра Христофоровича, що змінив прізвище на Капніст, підтвердити не вдається. Навіть навпаки. Як відомо, «у XVIII — початку XIX ст. до кола державних, військових і культурних діячів Росії увійшло чимало вихідців з Балканів. Для прикладу можна назвати такі відомі імена, як Кантеміри, Милорадовичі, Івелічі, Войновичі, Іпсіланті,

Йоанн Каподістрія та ін. Це були представники приєднаної верств балканського населення, які, потрапивши до Росії, зразу ж заявили про свої права на дворянство, на урядницькі та військові посади, вливалися до складу російського панівного класу»¹⁸. Капністів серед них не було — чому? Тим більше, якщо один з них виконував послуги Петрові І. Доля Петра Христофоровича насправді невідома, син Василь покинув свого батька («Капніст [...] оставя родителей своих», — говорить в документі 1746 р.¹⁹) і почав життєвий шлях з... торгівлі. Це, очевидно, було характерне для греків, що поселилися в Україні, але, в жодному випадку, не для аристократів. На житті й діяльності Василя-старшого жодні помітні грецькі традиції не відбилися — єдиний слід його грецького походження — підпис. Василь-старший володів, виходить, лише грецьким письмом, в кожному випадку, всюди підписувався грецькими літерами²⁰. Перша дружина Василя-старшого, нібито, була грекinya з українських греків (це друге «нібито» ми пояснимо нижче, див. 2.2). Василь-батько і Василь-син претензій на графський титул не оголошували, хоча син підкреслював своє аристократичне походження²¹. Окремі подальші представники роду штучно культивували грецькі традиції вже в першій половині ХІХ ст. — ці традиції мали виключно романтичний характер²². У кожному випадку, твердження, яке виникло з легкої руки М. П. Драгоманова (щодо Василя-старшого), що це був «чужинець», якого Петро І увів до українських полковників «для обрусення», сказати б по-теперішньому, котрій, як і його діти, дався в знаки нашим козакам і посполитим»²³, не відповідає дійсності.

2.2. Батько. Розвів з батьком закінчився для Василя-старшого щасливо. Його усиновив багатий бездітний ізюмський сотник Павлюк. Василь займався придатковою торгівлею у турецьких володіннях на чорноморському побережжі. Він одружився з донькою багатого грецького купця Согдена і успадкував великий маєток названого батька. В кожному випадку, так пише його перший біограф (Д. М. Бантин-Каменський) і його дальші численні послідовники²⁴. Насправді з цим одруженням на доньці грецького купця не все ясно. Серед наперів В. Л. Медзалецького збереглася копія епітафії-акростиха Нпкифора Золотаревського для «вельможної госпожи полковникової миргородської Марии Монсеевни Капнистовой», котра «родися в Ізіумі 175 апріля 1 от отца Монсея, значкового козака, а матери Одаріи, замуж отдана 721 году, а преставися 750 года, августа дни 4; погребена в сем монастырі Свято-Михайловском Сорочинском 6 августа»²⁵. Ледве чи це була друга дружина Василя, правдоподобніше, що Марія — це якраз донька Согдена, цілком українізованого, який перетворився на козака Мойсея.

Василь поступово робить військову кар'єру. Від 1726 р. він ізюмський сотник, бере участь у численних сутичках з кримськими і ногайськими татарами, однак орендує також митні збори. У 1734 р. він проявив велику хоробрість, відбиваючи напад калмиків під командуванням Дондук-Омбо. 1736 р. бере участь у поході генерал-фельдмаршала Б.-К. Мініха на Крим, брав штурмом Перекоп. 1737 р. іменним декретом імператриці Анни призначений миргородським полковником. 1737 р. брав участь у захопленні Очакова, а героїська оборона цього міста від турків у жовтні цього самого року привнесла йому європейську славу, правда, лише через 20 років після смерті²⁶. Полковник Капніст невтомний: у 1738 р. він захопив і зруйнував Сороки, Баливці і Могилів, взяв до полону багато турків, брав участь у битві під Хотином та в багатьох інших битвах у Молдавії та Волощині. 1743—1744 рр. будував фортеці у Задніпрянському краї; одночасно 1743—1745 рр. разом з французьким інженером-підполковником Д. де-Боскетом складав карту цього краю. 1750 р. його

направили туди ж для боротьби з гайдамаками, яким завдав значних втрат.

Полковник Капніст, без сумніву, був дуже хоробрим і розумним, але, одночасно, і типовим представником вищої козацької старшинами з усіма її позитивними й негативними сторонами. Ще 1734 р. в Ізюмі він зловживав своїм становищем, збираючи мито для себе, а не для казни, і не розраховувався за реквізований провіант і фураж²⁷. Отримавши за воєнні заслуги кілька сіл і містечок, він з велетенською енергією збільшував свої прибутки, не дурячись відвертого насильства. Полковник захоплював чужі землі, відмовлявся записувати своїх підданих до ревізьких відомостей, переобтяжував податками переселенців з Правобережжя, перетворював козаків на кріпаків, заарештовував тих, що протестували проти цього, забороняв козакам торгувати горілкою. Він був агресивним сусідом, воював з багатьма — з такою ж як і він сам, хоча менше впливовою старшиною (Остроградськими, Кулябками, Ходженськими, Звенигородськими)²⁸. Він мав багато сильних ворогів (до них належали також запорозькі козаки, що організовували напад гайдамаків на один з хуторів Капніста) і багато не менше сильних приятелів. Капніст мав інтелектуальні зацікавлення. Саме для нього (а не для сина гетьмана Данила Апостола, Петра) було переписано літопис Грабянки²⁹.

І ось несподіваний арешт і звинувачення в державній зраді.

2.3. Зрада полковника Капніста. 22 лютого 1750 р. Капніст був присутній на церемонії «виборів» гетьмана, які проходили під наглядом генерал-майора І. С. Гендрикова. «Обирали» брата коханця імператриці Єлизавети «достойного такої гетманської честі і влади — двора Вашого імператорського величества действительного камергера, Академії наук президента, лейбгвардії Измайловського полку підполковника и орденів полського Білого орла, святого Александра и святыя Анны кавалера Кирила Григорьевича Разумовского»³⁰. Капніст підписав з цього приводу чолобитну імператриці як один з «верноподданных всенижайших рабов»³¹. Не важко уявити собі, що думав не молодий вже (можна вважати, що Капністові було в цей час не менше 50 років), гартований у багатьох битвах рубака, побачивши в ролі гетьмана 22-річного хлопця.

Прийшла весна і Капніста відправили в Задніпрянський край (тобто на Правобережжя, в степи, розташовані в межах Запорозької Січі та південніше її) для боротьби з гайдамаками. Перший похід відбувся 8—18 червня; 4 липня Капніста відправили туди знову. 13 серпня він рапортував, що поблизу Чорного лісу схопив отамана Мамаєя і близько 100 інших гайдамаків³². 16 серпня його привезли в Київ як заарештованого (арештував його в Задніпрянському краю полковник А. Міронов)³³.

Історія змови Капніста — маловивчена сторінка історії Гетьманщини середини XVIII ст. В розпорядженні істориків є лише етюд Д. М. Бантиш-Каменського, який увійшов до першого видання його «Истории Малой России» (1822). Він написаний на підставі обмеженої джерельної бази — двох течок Малоросійських справ Колезького архіву за 1749 і 1759 рр. Всі інші повідомлення в літературі залежать від Бантиш-Каменського³⁴. Матеріали, що висвітлюють змову, сьогодні розкинуті по сховищах³⁵. Раніше вони не привертали увагу істориків, хоч історія змови характерна для настроїв та умов життя Малої Росії початку правління останнього гетьмана.

Десь наприкінці липня 1750 р. козак Кольба привіз з Салківського форпосту до Київської губернської канцелярії донос отамана гайдамаків на Правобережжі Якова Нецадима (датований 27 червня) на Капніста, який начебто задумав державний переворот у Гетьманщині. До цьо-

го донесення додавався лист, пібито Капністом 29 лютого написаний комісарові Чигиринського староства Рудницькому. Капніст мав намір отруїти Розумовського, і за допомогою поляків і татар проголосити себе гетьманом, перевести Гетьманщину в підпорядкування Польської-литовської держави, а Задніпрянський край повернути татарам. 2 серпня київський губернатор генерал М. І. Леонт'єв доніс про все це сенатові. 13 серпня було видано декрет сенату про утворення секретної комісії в Києві під головуванням Леонт'єва для розслідування справи. Тим часом арештували Капніста, який був у поході, хоча грамота Єлизавети про арешт Капніста і його співучасників (значкових товаришів Дангла Баєрака і Олександр Папатея) була видана лише 19 серпня. Згідно з промеморією Воспної комісії в Петербурзі від 21 серпня, в задніпрянські місця перекинули свіжі війська в складі 5 тис. чоловік. 27 серпня Капніст опинився перед секретною комісією. Він повністю заперечив свою вину і заявив, що лист від 29 лютого фальшивий. У цей час у задніпрянських місцях миргородський полковник осул Тихін Кальницький почав відходити від російських військ, за що його негайно заарештував полковник Миронов. На Південь, на укріплену лінію, кинули ще два ландміліцьких полки. Кошовий Запорозької Січі післав окрему команду для розшуків отамана Якова Нещадіма.

Несподівано картина міняється як у калейдоскопі. 15 жовтня заарештували особистого ворога Капніста військового товариша Василя Звенигородського³⁶. Він зізнався, що написав фальшивого листа і донос від імені Нещадіма (пасиравді вбитого на Правобережжі). Фальсифікованого листа написав священник Антоній Васильєв з містечка Єреміївки, мідяні матриці з гравійованим підписом Капніста виготовував київський художник Дмитро Васильєв (Базилевич). Їх всіх заарештували, а одні примірники матриці навіть відіслали імператриці. Деся наприкінці 1750 р. Капніста звільнили. 18 і 24 січня 1751 р. вийшли декрети імператриці про звільнення Капніста і його співучасників, призначення його бригадиром слобідських полків, повернення маєтків, видачу компенсації тисячу червінців. Баєрака і Папатея призначили слобідськими сотниками, вони отримали компенсацію по п'ятсот червінців. Зловмисників засудили: Звенигородського і отця Антонія (після позбавлення сану) до покарання качуком і заслання на каторгу до Сибіру, художника Базилевича — до покарання батоюм і вічного поселення в Оренбурзі.

Все це як у гарній високоморальній казці. Але лише на перший погляд. Черемога коштувала Капністові багато. 4 серпня 1750 р., мабуть, під впливом вісток про бурю, яка надходить, померла його дружина Марія. Полковника зруйнували. Важко повірити, що секретна комісія працювала настільки оперативної і настільки прихильної щодо Капніста лише через прагнення до чистої справедливості. Адже ж комісії треба було переконати імператрицю, що була цілком під впливом протилежної партії Розумовських. Капніста, правда, з невеликим підвищенням, але фактично усупулу з Гетьманщиною на Слобідську Україну. Гетьманщину і Запорозжжя наводнили пасквільні листи, що викривали Капніста.

Твереза оцінка «справи про зраду полковника Капніста» доводить до висновку про те, що залишається ряд неясних моментів:

1. Явно існував антагонізм між Капністом та Розумовським. Капніст справді міг претендувати на гетьманство, бо для козаків він був полководцем, а Розумовський фактично нічим. Капніст мав перед очима приклад греків-фанаріотів на княжих престолах у Молдавії та Волощині. Чому він не міг бути греком на гетьманському престолі в Україні, розраховуючи при цьому на підтримку Кримського ханства і Польсько-литовської держави? Адже російський уряд повірив у можливість такого перевороту — інакше

не застосовував би стільки суворих заходів для охорони Гетьманщини ззовні. Антагонізм і підозрілість Розумовського щодо Капніста проявлялися неодноразово.

а. Капніста вивели з підпорядкування гетьманові, зробили бригадиром, командуючим полками Слобідської України, де він замінив генерал-майора Я. Л. Фролова-Багрева. Його позбавили цивільної влади, він став виключно військовим, підпорядкованим начальникові так званої української дивізії. Коли в 1752 р. на пості начальника дивізії з'явився генерал-поручик граф П. С. Салтиков, він незабаром (1754) розправився з Капністом. Його під вигаданим приводом (він усунув з посади іномського полковника Краснокутського за зловживання) зняли з командуючого. Замість нього керувати слобідськими полками назначили острогоського полковника Тевяшова³⁷.

б. Незважаючи на бешкетну вдачу³⁸, Капніста любила основна маса старшин і козаків. Після призначення Капніста бригадиром старшини і козаки миргородського полку звернулися до імператриці з проханням призначити миргородським полковником спершу старшого сина Василя — бунчукового товариша Данила, а, після відмови, викликаній опозицією Розумовського, другого сина, також бунчукового товариша Олексія (Ананія)³⁹. В другому випадку також прийшла відмова гетьмана: миргородським полковником назначили антагоніста Капніста Ф. М. Остроградського. Розумовський вороже ставився до клану Капністів. Причини любові козаків до Капніста не цілком зрозуміла — можливо, він справді дотримувався індивідуальних тенденцій. Характерно, що при Капністі у миргородській полковій канцелярії вживалася печатка з написом латинською мовою. Стару печатку знищили 1775 р. і тоді виготовили нову з написом російською мовою⁴⁰.

в. Розумовський відверто підтримував поширення пасквілів на Капніста. 30 січня 1751 р. Капніст звернувся до імператриці з проханням оголосити, щоб не вірили скерованим проти нього пасквільним листам. 20 червня 1751 р. було видано відповідний декрет Розумовського, але гетьман видав розпорядження про публікацію в малоросійських полках і в Запорозькому війську оголошення, щоб не вірили пасквільним листам, лише 20 квітня 1752 р.⁴¹

г. Процеси в судах гетьманщини, що велися в зв'язку з маєтковими суперечками Капніста або його спадкоємців, завдяки вказівкам Генеральної військової канцелярії або самого гетьмана, як правило, закінчувалися невдачею для Капністів⁴².

2. Незрозумілим залишається рух козацького загону миргородського полкового осаула Т. Кальницького 1750 р. у задніпровських місцях. Після арешту Кальницького позбавили військового рангу і на шість місяців записали рядовим козаком⁴³. Подальша його доля невідома.

3. Всупереч вирокові, В. Звенигородського і товаришів не заслали на Урал, а далі тримали в київській в'язниці — ще навіть у 1759 р. після смерті Капніста. Немов для того, щоб вороги Капніста завжди були під руками⁴⁴.

Про усуненого з посади бригадира згадали лише тоді, коли настала потреба у популярному полководцеві. 1757 р. його знову призначили командуючим п'ятьма слобідськими полками, які відправили на Східну Пруссію. Капністові дали можливість померти в бою. Під час битви поблизу Гросс-Егерсдорфу 19 серпня 1757 р. прусська кавалерія розгромила козаків (хоча битва закінчилася перемогою російських військ). Тіло бригадира знайшли на полі бою. Там його й поховали 20 серпня. В родині зберігали його шаблю, годинник і чапрак⁴⁵.

2.4. **Мати.** Після смерті Марії (в якій від Василя було два сини, бунчукові товариші, згадані вище кандидати на миргородських полковників), бригадир одружився вдруге, коли саме, не відомо. Його дружиною стала Софія Дунін-Борковська, дочка бунчукового товариша Андрія, представниця заможного козацького роду, видатним репрезентантом якого був її дід, незвичайно багатий генеральний обозний 1687—1702 рр. Василь Дунін-Борковський. Вважалося, що завдяки фінансовій допомозі Василя Іван Мазепа купив собі гетьманство. В родині Капністів зберігалася пам'ять про цього прихильника Мазепи⁴⁶, що показове для настроїв, які панували серед Капністів. Деякі дослідники смакують відомості про те, що Софія, нібито, була полькою за походженням. Насправді ще її дід Василь змінив католицтво на православ'я. Про те, ким були мнми поляки-католики, що воювали на боці Б. Хмельницького, відомо хоча б з праць В. Липинського⁴⁷.

Софія народила Василю-старшому чотирьох синів: Миколу, Петра, Андрія і Василя. Через загибель бригадира родина опинилася у важких умовах: землі залишилося мало; зашлутані судові процеси з сусідами тяглися десятиріччями. Капністи виступали єдиним об'єднаним кланом під верховодством вдови Софії. Її провідну роль визнавали також сини першої жінки та їх потомки. Мазків спочатку не ділили, володіли ними разом. У рапорті Генеральної військової канцелярії гетьманові Розумовському 1759 р. так і записано, що залишені після смерті бригадира Капніста «імінія состоят ныні во владеніи, а именно, жены его брегадира Капниста Софии, да сына его ж Ананія Капнистовых, також і малолітних дітей оного брегадира Капниста Николая, Петра, Андрія и Василия, да першого его ж брегадира Капниста сына Давида Капнистова малолітного сына Івана»⁴⁸.

Погляди Софії характеризує цитата з спогадів її внучки: «Старуха [Софія] прийняла очень холодно третью невестку [сина Василя, поета], несмотря на ее ангельскую руку, на кротость характера и на чудесную красоту: старуха не любила ее потому единственно, что она была русская и не называла ее иначе, как «московка»»⁴⁹.

Наймолодший син бригадира Василь народився після його смерті та й ім'я йому обрали в честь загиблого батька. На підставі листів самого поета дата його народження визначається чітко — 12 лютого (за старим стилем) 1758 р.⁵⁰ Ця дата не підлягає сумніву. В передмові до «Отрывка бреда на досуге» поет пише про Софію: «малороссиянка мать, на чьих руках и вскормлен, и воспитан»⁵¹.

Ми спеціально підкреслюємо ці деталі в зв'язку з спробами, які посилилися останнім часом за будь-яку ціну перекреслити кровні зв'язки поета з Україною та українцями.

Два радянських дослідники почастиували громадськості до 200-річчя від дня народження В. В. Капніста сенсаційним відкриттям, що поет був сином коханки В. П. Капніста, не українки. Ось що написав Д. Д. Благой. «За романтичною сімейною легендою, яку мені подала праправнучка поета Марія Ростиславівна Капніст, його матір'ю насправді була татарська дівчина Сальма. С. А. Дунін-Борковська, яка щойно втратила власну дитину, усиновила сина свого покійного чоловіка і Сальму, що покінчила з собою, не в силах перенести смерть В. П. Капніста, якого пристрасно любила»⁵². В іншому варіанті передав цю «романтичну сімейну легенду» літературознавець П. М. Берков: «Виявляється, що Капніст сам не знав докладної дати свого народження. Як повідомила нам праправнучка поета, М. Р. Капніст, існує сімейна легенда, згідно з якою автор «Ябеды» був сином В. П. Капніста і полоненої туркені, народився він 23 лютого 1756 року, до смерті свого батька. Коли В. П. Капніста вбили під час

Семирічної війни, мати поета, туркеня, покінчила с собою; виховала хлопчика «законна» (лапки Беркова.— Я. Д.) дружина В. П. Капніста, мабуть, приховавши від нього його походження і докладну дату народження»⁵³. Версію Беркова співчутливо підтримав В.-Б. Еджертон: «Якщо це оповідання правдиве, тоді українофіл Капніст, який писав по-російськи, не має біологічних зв'язків ні з українцями, ні з росіянами: він був наполовину грек і наполовину турок»⁵⁴.

Спершу кілька формальних зауважень. Графиня М. Р. Капніст, що повідомила «сімейну легенду» (професійна актриса, що довго мешкала в Києві), не була праправнучкою поета, а праправнучкою його брата Петра. Наявність двох різних варіантів «легенди», хоча обидва походять з одного джерела, не свідчать на користь її достовірності. Викликає здивування, що така «легенда» — усна, а не записана в якихось там давніх паперах, — вишикла паверх лише 200 років після народження поета...

Якщо ж розглядати «легенду» (чи, докладніше, «легенди») по суті, то вона викликає певне здивування. І документи судових процесів, і мемуари малюють Софію Андріївну владною жінкою, що вперто добивається своєї мети, завзято захищає інтереси дітей. Навіть, якщо за життя бригадира вона (припустімо) могла терпіти суперницю, то ледве чи вона всиновила би її дитину, а, тим більше, присвоїла б їй ім'я свого чоловіка. Сентиментальною Софія Андріївна ніколи не була. Україна середини XVIII ст. це не Франція Людовиків, в якій аристократичні бастарди могли розраховувати на поблажливість, місце в світі, деколи на значну частину маєтку, але і там не на повну рівність у правах з народженими за законом. На Україні середини XVIII ст. через набагато суворіші звичаї, дуже часті були випадки дітовбивства незаконнороджених, а покриток — за кару — за наказом гетьмана Розумовського висилали на примусові роботи при будівництві гетьманського палацу в Батурині⁵⁵. Відомо, що у Василя-молодшого зберігалися прегарні, справді братерські стосунки з братами, особливо з Петром, хоча у них і були ідейні несумісності: Петро атеїст-вольтеріанець, Василь — глибоко віруючий. Ледве чи було б так, якщо б Василь був нешлюбною дитиною. Цілком незрозумілим, у світлі «романтичної легенди», стає ревниве ставлення Софії⁵⁶ до невістки — дружини Василя, «московки» Дьякової. Капністи мали багато ворогів, хоча б найближчих сусідів, з якими десятиріччями ворогували і десятиріччями судилися — неже ніхто з них не знав, що Василь нешлюбний? Своїми сатиричними виступами, скерованими проти цих самих сусідів, проти місцевого і не місцевого урядництва (комедія «Ябеда») Василь-молодший здобував собі дальших ворогів. Але й тоді ніхто, ні в очі, ні поза очі, не кинув їдку фразу, що він же ж нешлюбний. Однак, врешті, виявляється, сам Василь Капніст не знав, ні коли він народився, ні хто його мати, ніхто йому на це не натякнув. Ми довідемося двісті років після його народження про те, чого ніхто не знав два сторіччя раніше...

Шкода, що ми маємо справу лише з невибагливою міфоманією денаціоналізованих потомків (татарка чи туркеня, але лише не малоросіянка) — міфоманією, яку підхопили не дуже перебірливі і настроєні на відповідну національну антимелодію невимогливі дослідники.

3. Син або шлях на вершину.

3.1. Перші кроки. «Дитячі роки минули не в пансіонаті при царському дворі, а на Україні. В. В. Капніст виховувався в оточенні свого народу. Він спостерігав горе і радість простих людей, рано перейнявся до них глибокою повагою і полюбив їхні чудесні пісні, про які з захопленням пише в своїх статтях, присвячених питанням російського вірнування», — робить висновки російській радянській літературознавець Д. С. Бабкін⁵⁷. З цією думкою слід погодитися. Можна додати ще, що

атмосферу сім'ї визначали спогади про батька, якого цькували і який передчасно загинув, який був, можливо, претендентом на гетьмана України, про впливового праїда, який міг сприяти передачі гетьманства в ті чи інші руки. Топ задавала, без сумніву, мати, представник роду з живими політичними й патріотичними традиціями.

«Протягом цілого XVIII ст. Росія наступала на автономію України»⁵⁸. 60—80-ті роки це період ліквідацій: скасування гетьманства (1764), скасування слобідських полків (1765), скасування Генеральної військової канцелярії (1765), скасування Запорозької Січі (1775), скасування малоросійських полків — спершу в адміністративному відношенні шляхом утворення намісництв (1781), потім також у військовому відношенні (1783), закріпачення селян колишньої Гетьманщини і Слобідської України (1783), скасування Малоросійської колегії (1786). «Ліквідація політичної автономії — почата скасуванням гетьманства і завершена введенням загального імперського губернського устрою, була зв'язана також з перепесенням на Україну російського класового устрою, втім і всіх правових норм його кріпацтва. Це був один з пунктів загальної централістичної програми Катерини, проголошеної нею в перших початках правління — можливо тісна зв'яз з імперією і загальне зрівняння провінцій, які правляться своїми особливими правами. Вона прикладалася також у відношеннях до інших автономних провінцій імперії, але скасування української автономії було найбільш яскравим фактом у сій сфері»⁵⁹.

Всі ці події не проходили непомітно в невеликих маєтках Капністів. 1787 р. в Київському намісництві вони мали такі маєтки: Село Бригадирівка Хорольського повіту, разом 226 душ, власники: гвардії прапорщик Петро і підпоручики Андрій і Василь Капністи; Село Трубайці Хорольського повіту, разом 325 душ, власники ті самі; Село Попівка Хорольського повіту, разом 438 душ, власники: козаки і гвардії прапорщик Капніст та бунчужковий товариш Устимович; Село Зуївці Миргородського повіту, разом 1484 душі, власники: різного звання казенні люди і козаки, бригадирша Софія Капніст (отже, в 1787 р. вона була ще жива!), гвардії прапорщик Микола Капніст, сотник Данило Чарвиш, підпоручик Іван Капніст, військовий товариш Іван Чарвиш; Село Обухівка Миргородського повіту, разом 814 душ, власники: різного звання казенні люди і козаки, гвардії прапорщик Петро і підпоручики Андрій і Василь Капністи; Хутір Солонишак Миргородського повіту, разом 37 душ, власник поручик Іван Капніст⁶⁰.

Всі сини бригадира обрали спершу військову кар'єру, але не продовжували її до високих рангів. Василь дійшов до підпоручика, але швидко вийшов у відставку. Через скрутне матеріальне становище в серпні 1782 р. пішов на службу контролером головного поштового управління в Петербурзі (під командуванням земляка, графа О. А. Безбородка), але в травні 1783 р. залишив цю службу, повернувся на Україну. Тоді він вже був відомим постом, який друкувався в столичних журналах, однак його завжди притягала громадська діяльність.

3.2. Предводитель дворянства. Досі не відомо, чим керувалося дворянство Миргородського повіту, обравши на початку 1782 р. молодого Василя Капніста (який не досягнув ще передбаченого законом 30-річного віку, отже, по суті, обравши незаконно) своїм повітовим предводителем. Можливо, відіграли роль традиції популярного роду. Безсумнівно, сам кандидат був розумною і енергійною людиною. Обов'язки (і права) предводителя були дуже обмежені: в його розпорядженні були списки дворян, він повинен був видавати довідки про дворянство; предводитель завідував дворянською опікою над вдовами і сиротами, був присутній при виборі в рекрути⁶¹. В даному випадку важливе те, що молодий Капніст мав

підтримку основної маси дворянства спершу свого повіту, а потім — цілого намісництва (губернії).

В січні 1785 р. Василя-молодшого обрали предводителем дворянства Київського намісництва. Своєю службовим становищем він увійшов до верхівки бюрократичної ієрархії — тобто до складу перших п'яти класів «Табелю про ранги» (губернський предводитель — V клас, губернатор — IV клас)⁶². Згідно з жалуваною грамотою дворянству 24 квітня 1785 р., губернського предводителя обирали на три роки: він керував складенням дворянської родословної книги і розглядав докази дворянства (з чим на Україні було пов'язано багато турбот). Обрання Капніста на пост губернського предводителя — свідомство великого авторитету цієї все ще не 30-річної молоді людини, що була, крім цього, з 1785 р. членом Російської Академії наук. Адже ж учасниками дворянських зборів, які обрали дрібнопомісного Капніста предводителем, були такі латифундисти і багатії з української аристократії, як колишній гетьман граф К. Г. Розумовський, численні представники родів Родзянків, Зарудних, Остроградських, Кулябків, двірський радник П. М. Лукашевич, граф О. А. Безбородко і його родичі, колезький радник С. Томара, граф П. О. Румянцев-Задунайський, міський голова Й. Солонина і його родичі, генерал-майор Г. Хорват, генерал-майор Шамшев, генерал-поручик В. Ю. Дараган, таємний радник М. В. Будлянський, представники родів Ісаєвичів, Ханенків, Закревських, Марковичів, колезький асесор І. Г. Галаган, колезький радник Г. Фридрикевич, бригадир І. Скоропадський. Справжній цвіт українського дворянства кінця XVIII ст.⁶³ І навіть якщо не всі голосували за Капніста, то ніхто з цих дуже впливових осіб не перешкодив затвердженню новообраного предводителя київським намісником, чого, при бажанні, можна було добитися.

За останній рік перебування на посту київського губернського предводителя Капністові, згідно з іменним декретом Катерини II з 20 квітня 1787 р., передали для завідування шовковий завод у Києві⁶⁴. Василь отримав посаду головного надзирателя заводу і масу турбот, яких він роками не міг позбутися⁶⁵. Виїжджаючи з Обухівки до Києва, Капніст мешкав на Печерську, в будинку, що належав заводу⁶⁶.

Чим займався Капніст у 1785—1787 рр., перебуваючи на посту губернського предводителя дворянства? Доказами дворянства? Годівлею шовкопрядів? Без сумніву, але без особливого запалу.

Капніст поширював рукописну «Оду на рабство», мріючи про відновлення гетьманщини (див. 3.3), та збирав прихильників для здійснення проєкту відновлення козацького війська. Він не був типовим бюрократом, його опозиційність виплескувала назовні. В Києві він отримав дивне прозвище Васьки Пугачова⁶⁷.

3.3. «Ода на рабство». Ми не маємо наміру викладати історію інтерпретації цього відомого твору Капніста, але не підлягає сумніву, що з його інтерпретацією не все в порядку.

Коли 19 лютого 1861 року було оголошено маніфест Олександра II про скасування кріпацтва, ліберальні кола почали підшукувати генеалогію цього акту «паря-визволителя». «Оду на рабство» замітили до творів, скерованих проти кріпацтва. Українська «Основа» оголосила, що мрія Капніста здійснилася саме тепер, 1861 р.⁶⁸ У працях з історії селянства говорилося, що оду було написано в зв'язку з закріпаченням селян Малоросії 1783 р.⁶⁹ І ця думка запаувала в працях істориків та літературознавців, особливо тих, що захоплювалися актом 19 лютого 1861 р.

Під впливом штучної інтерпретації, що заперечувала і зміст і історію твору, опинилося також радянське літературознавство. Перша згадка про оду є в листі Г. Р. Державіна до Капніста з березня 1786 р.⁷⁰ Кап-

ніст особисто датував написання оди 1783 р. Це хронологічне співпадіння використали для того, щоб без будь-яких підстав для цього прив'язати оду до декрету Катерини II з 3 травня 1783 р. про поширення кріпацтва на Лівобережну та Слобідську Україну. Обставина, що в цьому самому 1783 р. остаточно ліквідувалися козацькі полки як військові з'єднання, ігнорувалася.

Несміливі протести людей, що читали оду без упередження, не брали до уваги. Коли німецький історик-комуніст Г. Заке на підставі аналізу оди дійшов висновку, що в ній говориться не про поневолення українських селян поміщиками, а про поневолення державною владою Батьківщини, тобто України (яку оспівує співець — український аристократ), і що неможливо уявити, щоб Капніста, нібито захисника селян від їх власників, ці ж власники обрали губернським предводителем дворянства⁷¹ — його, Заке, оголосили виконавцем нацистської інтриги...⁷² Заке спіткала нелегка доля дослідників, що відмовляються від трафаретного мислення.

Стереотипне повторювання з часів, принаймні, В. І. Семевського вульгарно-соціологічної інтерпретації «Оди на рабство» цілком поховало це пояснення, яке поетичному творові давали сучасники, можливо, навіть на підставі висловлювань самого поета.

Ось що писав про оду 1847 р. Бантиш-Каменський, який особисто добре знав Капніста і писав у роки жорстокої миколаївської реакції: «Мета його (Капніста, коли він писав оду. — Я. Д.), здається, схилялася до відновлення гетьманського правління»⁷³. Написати ясніше в той час, коли забороняли передруковувати оду (вона не увійшла до видання творів Капніста 1849 р.), було просто неможливо.

3.4. Козацький проект 1787 р. До ідеї реставрації гетьманства Капніст підходив тверезо і реалістично. Крайній доказ цього — проект утворення або відновлення скасованого козацького війська.

Сам проект досі не знайдено. Збереглося лише «Мнение графа А. А. Безбородко на проект Капніста «Положение на каком может быть набрано и содержано войско охочих казаков в начале 1788 года»⁷⁴. На підставі дати, згаданої у документі, вважалося, що проект склався на початку 1788 р., але з листів Капніста до дружини стало відомо, що з козацьким проектом у кишені він поїхав до Петербурга наприкінці січня 1788 р. — це дозволяє датувати сам проект кінцем 1787 р. і пов'язувати з подіями Російсько-турецької війни. Капніст їхав окрилений, новий надій. У Тулі, в лютому 1788 р., він домовився про купівлю шабел, пістолетів і карабінів — про це він писав до брата Петра⁷⁵, який був у курсі подій. 21 лютого Капніст приїхав до Петербурга. Тут він добивається затвердження проекту, який підтримував граф П. О. Румянцев-Задунайський (один з виборців Капніста як губернського предводителя дворянства у Києві). У Петербурзі Капніст розраховував на підтримку своїх знайомих (приятелів?) графа О. А. Безбородка, князя О. О. Вяземського, А. М. Мамонова... Боявся думки Г. О. Потьомкіна, якого ненавидів. Розраховував, мабуть, на прихильність імператриці, якій його особисто представили в Києві у лютому 1787 р.

Капніст не знав справжнього розкладу сил у столиці. Той, на підтримку якого він розраховував (земляк Безбородко), різко виступив — поза плечима Капніста — проти проекту. Потьомкін у висновку («мнение»), записаному генерал-майором В. С. Поповим, висловився за здійснення проекту⁷⁶. В листі до дружини Капніст сигналізував про провал плану (він далі боявся думки Потьомкіна)⁷⁷. Він глибоко розчарувався Петербургом: «cette ville bien vile» (гра слів — «це місто дуже підле», лист з 21 березня), але далі ходив на обіди до Безбородка, який «дуже добре і з великою добротою» ставився до нього (лист з 26 травня)⁷⁸.

Причина провалу козацького проекту 1787 р. полягала, здається, не стільки в національній індиферентності та бездоганному кар'єризмі Безбородка, як у суперництві останнього (та людей, які групувалися довкола нього) з Потьомкіним, зірка якого поволі гасла. В Потьомкіна несподівано почали проявлятися козакофільські тенденції, у різних місцях і цілком несподівано (не без підтримки Потьомкіна, але незалежно від проекту Капніста) почали виникати малі козацькі формування⁷⁹. Недалеко той час, коли Потьомкін накаже титулувати себе гетьманом козацьких військ⁸⁰. Безбородко мабуть боявся, що (всупереч суб'єктивному бажанню Капніста) проект гратиме на користь Потьомкіна, сприятиме зміцненню позицій фаворита, незважаючи на його психічну хворобу, що швидко прогресувала. Наприкінці червня 1788 р. розчарований Капніст повертався на Україну. Ідеї автономізму виявилися нереальними. Але Капністові тоді йшов лише 34-й рік.

3.5. Польський консул у Миргороді. Капніста не переобирали вдруге на посаду губерньського предводителя дворянства. Це стало звичним лише в першій половині XIX ст. Він перебрався у свою сільську глухомань, в Обухівку Миргородського повіту. Час від часу відвідував Київ, але шовковим заводом займався погано. На міжнародній арені розгорталися нові події, за якими пильно стежив Капніст. Це відбилося в його листуванні 1788—1789 рр.

І от цілком несподівано Миргород перетворився на резиденцію польського консула Антона Заблоцького. У 1783 р. йому запропонували переїхати з Херсона до Миргорода у зв'язку з близькістю театру російсько-турецької війни. На нашу думку, Заблоцький дуже остогид владі своїми антиросійськими настроями. Для цього він мав і власні причини — він провів кілька років у російському, а пізніше навіть у пугачовському полоні⁸¹. У молодому портовому місті, яке бурхливо розвивалося, консул завжди міг здобувати політичну та військову інформацію. Закінутий наприкінці березня 1789 р. до степового містечка Миргорода, на відстані 247 верств від Києва, консул опинився у справжньому засланні, на що, очевидно, й розраховувала влада.

Ось яким був Миргород у 1786 р.: «В місті немає нічого гідного уваги. Міські укріплення оточені земляним валом, і найстарші казенні будинки для судів дерев'яні. Інших же ж казенних будинків, гостинних дворів, крамниць, училищ, виховних будинків, лікарень і фабрик немає, а є три школи, в яких діти місцевих обивателів навчаються російської грамоти, богадільня одна, будинків обивателів разом 656, дерев'яних крамниць для купецтва 52, парафій 3 [...] Місто Миргород заселене малоросійськими людьми і, частково, грузинськими князями і дворянами [...] Разом у місті мешканців чоловічої статі 3317, а жіночої 3248. Деякі мешканці цього міста — [їх] дуже невелика частина — торгують і промисляють дрібними крамними товарами, також сіллю, рибою, хлібом, гарячим вином, медом, пивом і дьогтем [...] Не мають жодних своїх же ж власних товарів і нічого не вивозять. Їх мистецтва і ремесла — шевство, крапечтво, ковальство, ткацтво, іконописання, римарство, шапкарство, кунцірство та інше подібне, однак більше займаються рільництвом, як згаданими промислами і мистецтвом. Кожного року в місті буває чотири ярмарки [...] Немає вартих уваги фабрик і заводів, крім невеликих гуралень, що належать до власників [маєтків]. Млинів на річці Хоролі 4 [...], вітряків лише 5. Речі, потрібні для проживання і життя, дістають у цьому ж місті з свого обістя, сади у них звичайні, в них родяться яблука, груші і вишні. В городах же ж садять і сіють капусту, кавуни, гарбузи, буряки, моркву, пастернак, петрушку, ріпу, дині, огірки й інше подібне»⁸². І ось

у такому місті Заблоцькому треба було розгорнути консульську та дипломатичну діяльність!

Незважаючи на це, консул зумів встановити цікаві контакти і зайнявся, наскільки можна робити висновки з його рапортів до Варшави, розвідувальною діяльністю. Польський історик Є. Лоск, що розшукав рапорти консула до Депутації чужоземних справ (Deputacja Interesów Cudzoziemskich) у Варшаві, подав такі цитати з найважливішого із звітів (18 серпня 1790 р.)⁸³: «Малоросія молиться до Бога, щоб Польща могла звільнити її з сьогоднішньої неволи — вопа [Малоросія] не вимагає з нашого боку нічого більше, як лише гарантії для релігії [...] Я мав багато розмов про це з людьми, які заслуговують на довір'я (ludźmi słusznymi), і завжди находив сприятливих для нас, бо лише втративши свої вольності, гарантовані ще польськими законами, [вони] зрозуміли тягар московської неволи». На випадок війни консул брав на себе обов'язок організувати на Правобережжі загін з «6000 козаків, складений лише з самих господарів або господарських синів», очолити його і вторгнутися на Лівобережжя, де він був певний підтримки і розраховував на успіх, особливо, якщо б Польща дала конкретні обіцянки селянам. «Маючи довір'я українців, я зумів би скерувати їх на вірну службу своїй Батьківщині (у даному випадку — Польщі. — Я. Д.), тим більше, що вони самі відчули б батьківську опіку, бо верховна влада не дозволила б надто гнобити підданих»⁸⁴. Аналізуючи нововідкриті документи, Лоск дійшов висновку, що це був «сміливий задум, який, однак, помітно виходив за межі намірів не лише Станіслава-Августа, але навіть керівників Патрістичної партії. У Варшаві задум не піддавали жодному серйозному аналізу. Його не брали до уваги навіть на переломі 1790 і 1791 рр., коли серйозно враховували можливість війни з Росією»⁸⁵.

Ми, мабуть, ніколи не довідаємося з чим з «людей, які заслуговують на довір'я» зустрічався Заблоцький у Миргороді. Не підлягає, однак, сумніву, що він зустрічався з представниками аристократичної опозиції, бо лише від неї міг отримати запевнення про підтримку на випадок вторгнення козацького загону з Правобережжя. Очевидно, він намагався зустрітися з найвидатнішим представником дворянства — колишнім київським губернським і миргородським повітовим предводителем, двірським радником, членом Російської Академії наук, сином, одного з останніх миргородських полковників, відомим поетом В. В. Капністом, що мешкав в Обухові. Не підлягає сумніву, що один раз така зустріч мусила відбутися — без паперів від консула або, хоча б, затверджених польським консулом на Україні А. Заблоцьким, В. В. Капніст та його брат П. В. Капніст не могли податися у 1781 р. на Захід.

Заблоцький виїхав з Миргорода вже після повернення В. В. Капніста з Берліна. У грудні 1791 р. генерал-губернатор М. В. Каховський зажадав, щоб консул вернувся до Херсона. Заблоцький відмовився, і його відворили за межі Російської імперії протягом 48 годин.

3.6. Подорож на Захід. Часа було не просто неспокоїні, а бурхливі. Країна ремствувала, досягнення у війні з Туреччиною були незначні, поширювалися сумніви, чи успіхи будуть. Потьомкін грабував край з харчів. Хвилювання охопило українське дворянство та багатих козаків. Починався голод. Європа поділилася на два ворожих табори: імперський (Росія і Австрія), що намагався розгромити Туреччину і захопити належні їй або залежні від неї землі, і Потрійну коаліцію (Англія, Пруссія, Голландія, а також Швеція, що приєдналася до них), яка підтримувала Туреччину і в 1788—1790 рр. перебувала у стані війни з Росією. Керівники Чотирирічного сейму в Польсько-литовській державі дотримувалися пропрусських тенденцій.

У січні 1791 р. Капніст приїхав до Києва у зв'язку з неприємностями з шовковим заводом. Його звинувачували у розтраті державних грошей. Проти нього виступив київський губернатор Ширков, а підтримував нібито генерал-губернатор М. Н. Кречетников. Про все це Капніст пише у французьких листах до дружини 12, 19 і 27 січня, 14 лютого, а також у російських листах до ближче невідомого «чоловіка Марії Павлівни»⁸⁶. Він намагається виплутатися з особистих неприємностей, але не забуває стежити за міжнародними обставинами: «Ізмаил стоил недешево. Безбородко ранен, но легко», — повідомляє він 19 січня невідомому. І зразу ж: «Поляки молчат»⁸⁷.

Капніст чекає на відповідь поляків. Ми, мабуть, ніколи не довідаємося, в чому вона полягала і коли прийшла, але можна висловити припущення, що Капніст у Польщі через когось (Заблюцького?) зондував ґрунт — чи він сприятливий для його вже цілком не автономістських планів. Коли поляки перестали мовчати, два брати Капністи — Василь і Петро — вирушили в дорогу. В листі з 11 лютого (старого стилю, тобто 22 лютого нового) 1791 р. Василь пише з Києва дружині, що він, Василь, повертається до Обухівки в найближчу п'ятницю, тобто 25 лютого нового стилю. У середині квітня (за новим стилем) Капністи були вже в Берліні. Треба рішуче відкинути можливі здогади про те, що: по-перше, подорож могла бути експромтом, таким собі непродуманим, імпульсивним кроком. Їхали не просто два брати Капністи з власними пропозиціями, а їхали представники групи одиодумців. Так поведив себе в Берліні на переговорах Василь, а діяльність, яку він мріяв розгорнути, один чи два, навіть найталановитіші організатори, виконати не могли. По-друге, з'являється в Берліні у ролі незнайомого з вулиці, загорнутого в чорний плащ з кашпоном, може було б дуже романтично, але цілком безглуздо. Герцберг все ж таки не приймав людей з вулиці, якими б титулами вони себе не прикрашували — треба було хоча б знати механізм, яким чином потрапити до Герцберга. Василь завчасно зондував ґрунт у Польщі, чекав відтіля відповіді, брав для себе і брата документи від польського консула в Миргороді. Інакше подорож з такими серйозними дорученнями була б просто нездійсненною.

Всупереч зусиллям тих авторів, які намагаються замовчувати або заперечувати візді братів на Захід на початку 1791 р. та їх перебування в Берліні, треба сказати, що опубліковані 1960 р. листи В. В. Капніста свідчать про відсутність Капністів на Україні: короткшу Василя і довшу Петра.

Останній зимовий лист Василя до дружини датований, як вже згадувалося вище, 11/22 лютого і написаний у Києві перед від'їздом відтіля до Обухівки, куди він повинен був прибути 14/25 лютого. Наступний лист Василя написаний з Обухівки 29 серпня/9 вересня 1791 р. Поки що немає жодних слідів листів Василя (якщо, очевидно, не враховувати берлінський лист до Герцберга, написаний напередодні 13/24 квітня) за березень-липень 1791 р. А лист Василя з Обухівки від 29 серпня до київського протосрея І. В. Леванди дуже цікавий. З нього видно, що господар недавно повернувся додому. Він засмучений: під час його відсутності померли два дядьки і бажано в Києві знайти заміну. Василь був релігійною людиною, але про двох дядьків він пише явно через деякий час після їхньої одночасної смерті (в середині 1791 р. на Україні епідемії не було), тобто тоді, коли повернувся додому і почав господарювати⁸⁸. П'ять місяців було цілком достатньо для поїздки до Польщі та Пруссії та назад.

У січні 1791 р. Василь систематично пише братові Петру, додаючи свої листи до листів дружині з 12, 19, 27 січня (листи до брата не збереглися). До листа дружині з 11/22 лютого лист для брата не додавався.

Після повернення до Обухівки у серпні Василь їде до Кременчука, звідки 11 листопада 1791 р. надсилає великого листа дружині з повідомленням про смерть Потьомкіна. Брата в цьому листі він не згадує⁸⁹, хоча такі відомості для Петра були б не менше цікавими. Після довгої перерви брат згадується знову лише в листі Василя від 10 грудня 1792 р., написаному в Москві: тоді Петро вже певно був на Україні. Про його особу ми згадаємо далі (див. 3.8), тут лише вкажемо, що, згідно з загальним переконанням (а воно базується на відомостях родини) і листах, які існували раніше, але втрачені у 30-х (?) роках ХХ ст., Петро під час революції був у Франції, служив у королівській гвардії («сторожі», «охороні»). Від 1789 р., тобто від початку Французької революції, до початку 1791 р. Петро був без сумніву на Україні, у квітні 1791 р. ж цілком певно в Берліні разом з Василем. Тоді він взагалі збирався подорожувати по Західній Європі (про це свідчить Д IV). Королівська гвардія розпалася 10 серпня 1792 р., коли палац Тюїльрі взято штурмом. Під зиму 1792 р. Петро міг повернутися з Франції додому — про дальші події там, до смерті короля включно, повідомляв йому вже Василь з Петербурга.

Шлях до Пруссії міг вести лише через Польщу. Не лише тому, що присутність консула в Миргороді полегшувала (або взагалі робила можливою) цю дорогу, але також тому, що лише у Варшаві Капністи могли отримати відомості, як потрапити до пруського двору. Досі не знайдено жодних слідів перебування Капністів у Варшаві. Але якісь відблиски їхнього перебування в польській столиці, відблиски контактів, можливо, збереглися (див. 3.10).

Ми не збираємося аналізувати характер, зміст і причини невдачі місії. Матеріал для розгляду цих питань викладено нами на самому початку (див. 1.2). Деякі імпульси, позитивні й негативні, для дальших досліджень можуть дати також викладені нижче найхарактерніші спроби інтерпретувати місію (див. 3.7). Ми хочемо, однак, зупинитися на деяких суміжних, цілком не другорядних питаннях: чи не була подорож Капністів грою, тобто, чи не виступали вони просто в ролі провокаторів: хто стояв за Капністами і чи продовжувалися їх контакти з Пруссією.

На запитання про те, чи берлінські розмови не мали провокаційного характеру, увагу звертав ще першовідкривач документів Дембінський; на це його, очевидно, наштотували міркування самого Герцберга (Д II). Дембінський, правда, розглядав питання трохи в іншій площині. Він відкинув думку про те, що з Герцбергом говорив не Капніст, а шпигун, як-би маскувався під Капніста, бо Катерина II мала інші канали для збору інформації і з її боку було б дуже небережно в такий напружений час звертати увагу пруського короля на Україну — ставиши в цій країні треба було вуалювати, а не розкривати⁹⁰. До цього можна додати, що самому Василеві роль провокатора ніяк не підходила. Він був щирою і, наскільки було можливо в складному часі, відвертою людиною. Є ще одна деталь, яка змушує відкинути думку про подвійну роль Капніста. Виїжджав він з України з великими неприємностями, пов'язаними з шовковим заводом. Якщо б Капніст виконував секретне доручення уряду, неприємності з заводом, безсумнівно, закінчилися б з його поверненням. Вони, навпаки, загострилися (декрет Катерини II з 13 жовтня 1792 р.)⁹¹ і тягнулися ще довго, закінчившись лише в 1793 р.

Василь Капніст був виразником не тільки своєї власної волі і своїх власних бажань. Він відбивав прагнення групи людей, які в 1787 р. висунули план відновлення козаських формувань, а в 1790 р. — план переговорів з Пруссією. Ми навіть не знаємо, чи В. В. Капніст був керівником групи чи лише її емісаром. Перед очима Капніста і його товаришів були

прикладі жорстокої розправи з інакодумцями минулих десятиріч і сучасних їм років як на Україні, так і в Росії⁹². Українські опозиціонери походили з аристократії — вони маскувалися і закамуювалися принаймні на одне сторіччя: до відкриття документів місії 1895 р. О. О. Оглоблін склав докладний список українських автономістів кінця XVIII ст.⁹³ (переважно так званого Новгород-Сіверського гуртка 80—90-х років XVIII ст. — до речі, гуртка, організаційне існування якого ще треба довести), думаючи, що вони стоять за спиною Капніста. Однак це, хоча і дуже важливий, але лише робочий перелік осіб. Попереду ще велетенська праця для в'яснення зв'язків цих людей між собою (насправді в списку є люди різних політичних тенденцій з різноманітними взаємними симпатіями і антипатіями) і, що набагато важливіше, зв'язків з Капністами. До того, поки буде проведено таку велику дослідницьку працю, ми повинні сказати відверто, що, хто входив до групи однодумців Капністів, — невідомо.

Як згадувалося на початку дослідження, документи, які освітлюють місію, було додано Герцбергом чи його секретарем до листування з пруським послом у Петербурзі графом Г.-Л. фон дер Гольцем (див. 1.1). Невідомо, чи знав фон дер Гольц про подорож Капністів до Берліна. Однак збереглися відомості про те, що В. В. Капніст у 1793 р. в Петербурзі зустрічався з фон дер Гольцем і просив його потурбуватися долею «милого пруссака» (здається, кимсь вроді домашнього вчителя), який перебував на Україні в Обухівці⁹⁴.

3.7. Інтерпретація й антиінтерпретація документів місії. Література про місію налічує на сьогодні кілька десятків назв. Здається, цього вистачило б для в'яснення найдрібніших подробиць щодо самої місії, характеру і суті переговорів. Як не дивно, але це не так. Головним об'єктом дискусії ось вже майже сто років є питання про те, хто їздив до Берліна 1791 р., а не про те, **навіщо** їздив туди. Немовби від переміни головної діючої особи змінювалася суть подій, які відбувалися. Так ставити питання неправильно, бо дискусію зводять головним чином до проблеми, чи був це Василь чи ні, відволікаючи увагу від набагато суттєвіших моментів: яке питання розглядали на переговорах, чи воно було своєчасним, чи відповідало справжньому станові справ. Як відомо, переговори закінчилися провалом, тобто Капніст нічого не добився, але дискусанти також відходили в бік від цього, знову і знову повертаючись до проблеми особи емісара.

Є ще друга особливість суперечки. Всі, хто заперечував подорож Василя, на словах підкреслювали, що вони знайомі з текстом документів 1791 р. Насправді ж вони цього не робили, тобто текстів не знали, не читали і не хотіли читати. Ті дослідники, які насамперед повинні були вивчати документи і на їх підставі доходити до тих чи інших висновків, проповідували апіорні міркування, ошукуючи читачів, що вони роблять це на підставі фактографічних досліджень. Ті, хто заперечував можливість подорожі Василя, огульно звинувачували протилежну сторону в гріхах, що не мали жодного відношення до історичної науки. Ніхто з цієї категорії авторів не прагнув побачити документи в оригіналі.

Ми не збираємося вести полеміку, вважаючи, по-перше, що переконання, які базуються на емоційних потребах і позанаукових факторах, не можна захитати раціональними доказами і, по-друге, що проведена знову наукова публікація текстів документів разом з атрибуцією Д I (див. 1.2—4) робить таку полеміку зайвою. Для того, щоб вести полеміку з авторами, які поклінаються ненауковій антиметодиці, хоч не хоч довелося б знизитися до рівня невибагливої лексики, яку вони застосовують, а цього ми не хотіли робити.

Викладаючи в межах даного джерелознавчо-історіографічного екскурсу різні помилки і деформації, побудовані нібито за допомогою так званого дедуктивного методу, а фактично на суб'єктивних переконаннях (добре, якщо вони були щирими!) або на «переконаннях», продиктованих позанауковими факторами, ми навіть не прагнемо показати, на які манівці здатні піти історики й літературознавці, якщо вони відриваються від азбуки науково-дослідницької методики.

Для того, щоб уникнути звинувачення в упередженості й небезсторонності, ми механічно виключаємо з подальших міркувань праці українських авторів, які виступали за те, що Василь був в Берліні, і ставилися до його місії позитивно. Таким чином, за межами нашого огляду опинилися міркування і висновки таких авторів, як М. Антонович⁹⁵, І. Борщак⁹⁶, Д. Донцов⁹⁷, Д. Дорошенко⁹⁸, В. Дорошенко⁹⁹, М. Грушевський¹⁰⁰, О. Оглоблін¹⁰¹, Д. Чижевський¹⁰², М. Возняк¹⁰³ та багато інших, хоча деякі з них є науковими авторитетами і висунути проти них звинувачення в необ'єктивності не так просто (що, однак, робилося і робиться). З українських авторів ми включили до нашого огляду не лише тих, що характеризували місію Василя негативно, а й тих, що намагалися поставити на місце Василя іншу особу. Неукраїнських авторів (російських, польських, німецьких, американських) враховано, очевидно, настільки, наскільки їх концепції, часто апріорні й фантастичні, були призначені для того, щоб внести «нові деталі» в пояснення подій.

Застосування класифікації за головною дійовою особою місії і за емоційним ставленням до неї дає таку картину:

Василь Капніст, відношення позитивне або індиферентне (див. 3.7.1.),

Василь Капніст, відношення негативне (див. 3.7.2),

Петро Капніст, відношення позитивне або індиферентне (див. 3.7.4),

Петро Капніст, відношення негативне (див. 3.7.3),

Микола Капніст, відношення негативне (див. 3.7.5),

Ні Василь, ні Петро Капністи — взагалі ніхто (див. 3.7.6).

Повне замовчування місії — нульовий варіант, дуже поширений у російській літературі, присвяченій Василю Капністові. Сам по собі курйозний, бо покриває мовчанкою, без сумніву, важливий факт з біографії поета, але він легко пояснюється «змовою мовчання» і на особливий розгляд не заслуговує. З іншого боку, така мовчанка підозріла хоча б з точки зору відомої формули «мовчанка — знак згоди».

3.7.1. Василь, позитивний або індиферентний варіант. Б. Дембіньський, професор Львівського університету, неприхильно настроєний до українського національно-визвольного руху¹⁰⁴, повідомив про своє берлінське відкриття на засіданні Історичного товариства у Львові 7 грудня 1895 р.¹⁰⁵ Пізніше він присвятив місії окреме дослідження (1896, перевидання 1913)¹⁰⁶ і опублікував відповідні документи¹⁰⁷. Саму місію він характеризував такими словами: «Можна з глибоким переконанням твердити, що те, що говорив «емісар» про становище і настрої на Україні, про старі незабуті ідеали, на [здійснення яких] чекали з тугою, було якнайщирішою правдою, що скарги і нарікання були справедливі й правдиві, вийняті з-під серця, що в тому, що українець говорив у Берліні від свого імені та від імені своїх земляків, не було ні фальшу, ні перебільшення. Все це само собою говорить про нього добре і викликає довіря»¹⁰⁸.

Г. Заке, німецький історик-марксист, жертва гітлерівського терору, без сумніву, ворог будь-яких проявів шовінізму як у житті, так і в науці, присвятив В. В. Капністові, його «Оді на рабство» та берлінській місії, окремий нарис (1941)¹⁰⁹. Він вважав, що «опубліковані документи доводять безрезультатність зусиль Капніста. Ці документи кидають, однак, яскраве світло на автономічні, навіть сепаратистичні прагнення Капніста,

сліди яких можна визначити в «Оді на рабство». Капніст, безсумнівно, був українським патріотом. Він дав себе потягнути на державну зраду, в кожному випадку, лише в період Потьомкіна, коли серед російського дворянства також були сильні опозиційні течії»¹¹⁰.

Є. Лоек, сучасний польський історик, ледве чи дуже дружньо настроєний до українського руху (відомі його виступи з засудженням гайдамацького повстання 1768 р. в Україні), як спеціаліст з історії Польщі кінця XVIII ст. звернув увагу на берлінську місію, співзвучну з рапортами польського консула в Миргороді (які він відкрив), не підозрюючи, однак, миргородського походження Капніста. За Лоекком, до Капніста в Берліні «спочатку поставилися з неохотою і підозріливі. Герцберг відповів йому ухильно і розхолоджуюче (що повністю одобрив Фрідріх-Вільгельм II). Капніст врешті поїхав з Берліна, не отримавши жодних гарантій ані ніякої заохоти до дії». І далі: «Цілком незалежні одне від одного свідчення пруських і польських джерел взаємно визначають свою вірогідність, не залишаючи місця для сумнівів в правдивості реляції Заблоцького і автентичності місії Капніста»¹¹¹.

3.7.2. Василь Капніст, негативний варіант. С. М. Щеголев, російський реакційний публіцист, якого розстріляли в Києві 1919 р. за правилами червоного терору. За визначенням В. І. Леніна «черносотенець бешеный: ругает украинцев гнусными словами»¹¹². Місії Капніста Щеголев торкнувся в праці «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» (1912), яку Ленін назвав «Zitatensack сыщика! [...] Систем[атический] (сыщичный) обзор истории и совр[емного] движения украинского»¹¹³. З перевидаання цієї книжки (1914) беремо цитату, що характеризує місію очима «невєжды» (також вислів Леніна): «В 1791 р., перед другим поділом Польщі, відомий письменник Капніст (гарячий малоросійський патріот, судячи за його «Одою на рабство») здійснив таємничу подорож до Берліна і, називаючи себе уповноваженим своїх співвітчизників (малоросіян), звертається до пруського канцлера Герцберга із запитанням, чи можуть його земляки, доведені до крайнього відчаю тиранією російського уряду, розраховувати на допомогу Пруссії, щоб скинути російське ярмо і відновити старий козацький лад. Дипломат Герцберг, відомий ініціатор першого поділу Польщі, був непохитним прихильником прусько-російського зближення і тому відновив Капністові відмовою. Найближче майбутнє виявило цілковиту безпідставність авантюри Капніста, інспірованої, можливо, його приятелями з польських поміщиків Київської губернії, з вибору яких він у 1785—1787 рр. був губернським предводителем дворянства»¹¹⁴. Ця цитата запозичена з параграфа під заголовком «Поляки і польські клевети».

Твердження Щеголева, що Капніста обрали предводителем дворянства голосами польських поміщиків, не відповідає дійсності. У 1785 р. ніяких польських поміщиків у Київському намісництві не було — вони з'явилися лише після третього поділу Польщі, коли в 1796 р. до намісництва приєднала частину Правобережжя¹¹⁵. Непохитне русофільство Герцберга також не викликає довір'я.

У 1946 р. невідомий український радянський історик відзначив 50-річчя публікації нотатки Грушевського¹¹⁶, присвяченої знахідці Дембінського, де, за анонімом, «маститий історик смакує ганебні факти про одного з давніх попередників банди українсько-німецьких націоналістів, який ще тоді намагався запродати Україну в німецьку кормигу. Йдеться про документи, знайдені 50 років тому, в таємному берлінському архіві, про лист українського шляхтича на прізвище Капніст, який просив таємної аудієнції у пруського міністра. Цей самий Капніст, паскудний зрадник, сподіваючись тоді на війну Німеччини з Росією, просив німців «помочі».

Повчальний і остаточний кінець цієї бридкої історії, яка пустила перші кволі корінці ще аж 1791 р., настав тепер, у роки Вітчизняної війни, коли українсько-німецькі націоналісти так одверто показали себе на весь світ найлютішими ворогами українського народу»¹¹⁷.

Ці публіцистичні висловлювання не слід було б, мабуть, наводити, якщо б вони не примусили деяких українських радянських істориків і літературознавців конструювати (зрештою, не зовсім вдालу) лінію захвсту В. В. Капніста від існування такого роду.

3.7.3. Петро Капніст, негативний варіант. А. В. Стороженко, за гроші якого (і за гроші його брата, також історика) видавався капітальний «Малороссийский родословник»¹¹⁸ В. Л. Модзалевського, залишив за собою право активно втручатися до тексту цієї генеалогічної праці. До біографії Петра Капніста, складеної Модзалевським, Стороженко прилаштував свій коментар, який відповідав скеруванню його політичної діяльності («активний діяч Київського клубу російських націоналістів [...], крайній реакціонер-монархіст, великодержавний шовініст [...], самостійне існування української нації рішуче заперечував», — так характеризує Стороженко сучасна радянська історична наука)¹¹⁹. Стороженко писав: «Мабуть про цього Капніста, що мав особисте незадоволення по відношенню до імператриці Катерини II і князя Потьомкіна (див. «Сочинения» графа Петра Івановича Капніста, Москва, 1904, т. 1, с. XVII—XVIII, примітка), відомий австрійський професор пан Грушевський у своїй книжці «Очерк истории украинского народа» (С.-Петербург, 1904), на с. 314 розповідає таке [...]»¹²⁰. Джерело, з якого пан Грушевський взяв цю вістку, досить мутне і ледве чи може витримати сувору історичну критику; швидше всього в ньому треба бачити чийсь плітку. Очевидно, співчутливий тон і висловлювання пана Грушевського (наприклад, «один з видатних (?) представників української (?) інтелігенції») при викладенні вістки — у даному випадку не на місці. Якщо б оповідання пана Грушевського було правдою, то тільки найглибшу відразу і бридливості викликав би в кожному російському серці негідний поступок легковажного інородця (сина «не малоросіянина, а справжнього грека»), який надумав зраджувати, та ще й від імені «земляків», російський уряд, який так щедро нагородив у 1743 р. його батька «як іноземну людину за виїзд з його батьківщини»¹²¹. Ця довга тирада підписана скороченням «Изд.», тобто «видавець» (чи «видавці»), іншими словами А. В. та М. В. Стороженки¹²². Ми приймаємо авторство А. В. Стороженка, постійно агресивного і ненаукового у своїх висловах.

Висловлювання Стороженка було сприйняте як висновки сумлінного і цілком іншого за поглядами українського історика Модзалевського (досі ніхто не звертає уваги на підпис «Изд.», а всі цитують Модзалевського!)¹²³.

«Особисте невдоволення» Петра щодо Катерини II — це його небажання стати коханцем імператриці. Стороженко, цитуючи Грушевського, «забув» вказати, що цей автор говорить про Василя, а не про Петра. Повторюючи посилання на збірку документів Дембінського 1902 р., Стороженко не вважав за потрібне заглянути до цього «мутного джерела». Але з легкої руки Стороженка, замаскованого під ні в чому не винного Модзалевського, ідентифікація «Капніст, що говорив з Герцбергом — Петро» почала давати подальші плоди.

3.7.4. Петро Капніст, індиферентний або позитивний варіант. Ідентифікація берлінського Капніста з Петром, вміщена у такому популярному і, в основному, вірогідному довіднику, як «Малороссийский родословник», розповсюдилася досить широко. Багато авторів, використавши її, відкинуло лайливі слова, але й не звертало жодної уваги на скромний під-

пис «Мзд.». Вважали, що йдуть слідом за думкою об'єктивного історика і заслуженого генеалога Модзалевського, і, в кожному випадку, не по стопах Стороженка. Таким чином ідентифікація, без перевірки її джерельних підстав, перейшла до праць І. Ф. Павловського¹²⁴, М. М. Ткаченка¹²⁵, Ю. Г. Оксмана¹²⁶ та ін.

Поклавши в підставу неправильну ідентифікацію, а також бажаючи забезпечити пам'ять поета від інсинуацій журналу «Україна» (див. 3.7.2.), новий сюжет опрацював майбутній професор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту Л. А. Коваленко: «Відомий український буржуазний історик М. Грушевський пустив до ужитку версію про місію В. В. Капніста в Берліні, нібито за допомогою прусського короля проти тиранії Потьомкіна і Катерини. Однак, польський історик Дембінський, на працю якого покликається Грушевський (Dembinski, «Tajna misja Ukrajinsca...»), лише висловив припущення, що це був В. Капніст. Насправді В. Капніста в Берліні взагалі ніколи не було. Справа виглядала так. У зв'язку із загостренням відносин між Росією і Пруссією в 1790 і 1791 рр. статс-секретар прусського міністерства закордонних справ граф Герцберг, відомий організатор шпіонажу і розвідки (див. «Сборник Русского исторического общества», т. 42, стор. 101), влаштував побачення з Петром Капністом, зондуючи ґрунт для вербування його своїм агентом (Пруссія мала плани щодо України). Але радикальні погляди Капніста, різке засудження ним кріпацького режиму Катерини II і патріотичні настрої цілком не підходили для цілей Герцберга й, інформуючи короля про побачення з Капністом, він кваліфікував переговори як безрезультатні»¹²⁷. Автор не подав, звідкіля він почерпнув свої сенсаційні відомості про вербування П. В. Капніста на прусського агента, а його повідомлення про те, що Дембінський лише припускав нібито місію виконав В. В. Капніст, неправдиве — Дембінський твердив (а не припускав) це з повним переконанням.

Рятівну версію Коваленка відразу підхопив київський літературознавець А. І. Мацай і виклав, правда, вже іншою лексикою: «Провокаційне патакання, яке слідом за М. Грушевським поширюють українські буржуазні націоналісти, про ворожнечу В. В. Капніста до Росії, до її народу, про його подорож 1791 р. «до Німеччини просити помічі проти Росії» (див. В. Дорошенко. Українство в Росії.— Відень, 1917.— с. 4) — воно наскрізь брехливе. Це довели найновіші історичні дослідження (див. на-приклад, Л. А. Коваленко.— Журн. «Вопросы истории».— 1947, № 2.— С. 83). І, очевидно, непорозумінням слід вважати проникнення наклепницької версії про ненависть Капніста до російського народу в журнал «Радянська Україна» (1946.— № 1.— С. 39)»¹²⁸. Цитата з Дорошенка тут не докладна, та й книжка його вийшла у 1916 р.; журнал з «наклепницькою версією» називався не «Радянська Україна», а просто «Україна», але не в цьому суть. Мацай відверто сказав, що вона полягає у захисті В. В. Капніста, а не у встановленні правди.

В 60-х роках А. А. Коваленко нібито відмовився від своєї фантастичної інтерпретації¹²⁹, але в 1973 р. подарував свій детективно-шпигунський сюжет більш поширено. Він пише: «...уважне вивчення матеріалів свідчить, що Василь Капніст не лише не був у Берліні, а взагалі не був за кордоном. Такий старанний дослідник та знавець українського дворянства, як В. Модзалевський, у своєму «Родословнику» жодним словом не згадує про подорож В. Капніста за кордон (*Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник.*— Т. 2.— С. 284. Переглядаючи архіви Капністів, що знаходяться у рукописному відділі Бібліотеки АН України, мені також не вдалось знаходити матеріали про подорож Василя Капніста за кордон). Якщо можна вважати доведеним, що В. Капніст не їздив за

кордон, то не менш доведеним можна вважати і те, що його брат Петро Васильович Капніст був за кордоном і переговори в Берліні міг вести лише він. Таку думку висловлює і Модзалевський (*Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник.*— Т. 2.— С. 285)». І далі: «Пруссія була зв'язана з Україною у господарському відношенні і тому природно, що під час конфлікту з Росією у 1789—1791 рр. Герцберг звернув увагу і на Україну, розглядаючи її як майбутній об'єкт загарбання. Добре інформований своєю агентурою про Україну, Герцберг не міг не помітити родини Капністів, їх опозиційних настроїв щодо царського уряду. Скориставшись з того, що Петро Капніст був тоді у Західній Європі, Герцберг через своїх агентів влаштує побачення з ним. (Та, звичайно, це було обставлено як звернення самого Капніста до прусського уряду.) Дембінський пише, що самому Капністу Герцберг по суті нічого конкретного не відповів, зазначивши, що він нічого не може сказати, оскільки все залежатиме від розвитку подій (*В. Dembiński. Tajna misja...*— S. 2—8). Відповідь стримана і холодна. Доповідаючи королеві про переговори з Капністом, Герцберг у такому ж холодному тоні порадив не надавати цьому звертанню ніякого значення (там же). Отже, ясно, що Герцберг залишився незадоволеним розмовою і будь-які переговори були припинені. Розмова О. [!] Герцберга з П. Капністом була розмовою осіб, що говорили двома політичними мовами. Капніст говорив про тиранію Потьомкіна і Катерини II, а Герцберг зондував ґрунт для вербування агента-розвідника, провідника прусської ідеї. Тому Герцбергу не могли подобатися самі ідеї визвольної боротьби, про які говорив Капніст, оскільки прусський уряд, як відомо, надзвичайно вороже поставився до французької революції. Думки Капніста нагадували «жахливі паризькі ідеї» і, безумовно, не подобалися Герцбергу»¹³⁰.

Що покликання на Модзалевського у даному уривкові ні при чому, вже відомо. Уявні інтенсивні економічні зв'язки України з Пруссією автор конструював таким чином, що торговельні контакти з усіма німецькими землями (не лише з Пруссією!) зарахував до прусських; прусськими він оголосив також усі німецькі колонії на Україні. Звичайний погляд на карту Європи кінця XVIII ст. свідчить про те, що Герцберг не міг дивитися на Україну як на об'єкт агресії. Знайомство Герцберга з Україною і її проблемами було поверховим, інакше він не переплутав би в рапорті королеві Харків з Краковом... (див. 1.2.).

3.7.5. Микола Капніст, негативний (?) варіант. Найновіший за хронологією сюжет — спроба професора Індіанського університету в Блумінгтоні В.-Б. Еджертона поставити на місце Василя, як виконавця берлінської місії, його третього брата — Миколу¹³¹. Спроба аргументована дуже слабо, більше підходить до жанру детективно-авантюрного оповідання, чим до серйозного наукового дослідження. Це може викликати лише глибокий жаль.

Свою ідентифікацію Еджертон обґрунтовує трьома «аргументами»: 1. Микола був ексцентричною і невірноваженою людиною, 2. 21 роком пізніше він збирався зустрічати Наполеона на Україні, 3. він був (як і Василь) двірським радником. Даних про те, що Микола будь-коли їздив на Захід, Еджертон не наводить. Ледве чи треба підкреслювати, що перші два аргументи не мають жодного сенсу (хіба лише в такому дусі, що в деспотичних державах Сходу проти тиранії можуть виступати лише психічно неповноцінні люди — але це аргумент з іншої площини). У 1791 р. Микола ще не був двірським радником, він став ним лише у 1802 р.¹³² У 1790 р. Миколу обрали предводителем дворянства Катеринославського намісництва¹³³ — треба глибоко сумніватися в тому, щоб, виконуючи цю

функцію, яка вимагала, в основному, присутності на місці, він міг непо-
мітно відірватися для подорожі на Захід на кілька місяців.

Еджертон ще натякає на те, що в Пруссії Микола міг видавати себе
за свого брата Василя. Ми знову наптовхуємося на найвне уявлення
про те, що до графа Герцберга можна було зайти так собі, з вулиці, і ого-
лосити себе будь-якою особою (тоді чому саме Микола Капніст? Адже по-
дібну гру з підставними фігурами можна продовжувати до безконечності,
підбираючи десятки можливих кандидатур). Еджертон взагалі, мабуть, не
має уявлення про поняття аристократичної честі тої епохи, честі, яка
існувала навіть на Україні і навіть в ексцентричної людини, що заборо-
няла підшиватися під когось іншого. Тим більше, в справі, що загрожу-
вала для рідного брата (Василя, в даному випадку), при викритті, смер-
тельною небезпекою. Поняття честі ми не вважаємо пустим звуком; адже
ж, мабуть, якраз завдяки цій честі (а не особливій конспірації), співтова-
ришів треба завдячувати викриття місії лише 104 роки після її проведен-
ня. Зрештою, якщо б Микола здійснив таку подорож, то для того, щоб са-
мому відіграти певну політичну роль.

У читача статті Еджертона, правда, складається враження, що його
менше всього цікавило питання про те, хто насправді був у Берліні. Автор
радів тим, що він, як йому здавалося, натрапив на слід українсько-ні-
мецької інтриги, яка проявилася в поширенні думки, що у 1791 р. до
Берліна їздив Василь... Якщо бути докладним, то в даному випадку тре-
ба говорити про польсько-російсько-німецько-українську інтригу, бо за
ідентифікацію берлінського Капніста з поетом виступали дослідники чо-
тирьох національностей (абстрагуючись від того, що німцем виявився істо-
рик-комуніст, а не нацист, як треба б чекати). Слово «інтрига» голосне,
міцне і зобов'язує до багато чого; інтриги затівають і здійснюють з пев-
ною цілком реальною — політичною, військовою, економічною — метою.
При всій повазі до автора найновішого доміслу важко зрозуміти, яку ко-
ристь можна було здобути (хоча б у періоди першої і другої світових
воєн) з того факту, що у 1791 р. до Берліна їздили з певною місією два
(або навіть три, чотири) брати Капністи. Загарбницькі плани Німеччини
відносно України цілком певно будувалися незалежно від того, хто і про
що говорив з Герцбергом 24 квітня 1791 р.

3.7.6. Не було нікого. Цей парадоксальний шлях інтерпретації бер-
лінської місії обрав заслужений публікатор творів Капніста (та, одночас-
но, дуже неуважний їх коментатор)¹³⁴ російський радянський літературо-
знавець Д. С. Бабкін. Ось що твердить Бабкін: «На підставі польських
джерел (*B. Dembiński*, «Тайна [...]». «*Żródła* [...]») розповідається про від-
відини під час закордонної подорожі П. В. Капністом в Берліні пруссько-
го міністра Герцберга. «У 1791 р. в Берліні з'явився один з видатних
представників української інтелігенції Капніст», — пише М. С. Грушев-
ський [...] Це далі пішли інші українські історики, пов'язуючи цей випадок
з іменем В. В. Капніста (див. Антонович М. «Козацький проект
[...]»). Довкола цього епізоду велася велика полеміка. Радянські дослід-
ники справедливо додають надуманий тенденційний характер легенди
про подорож Капніста до Берліна. «Провокаційне патакання», — пише
А. І. Мацай [...]. Цей лист¹³⁵ та ряд інших листів Капніста, що тут дру-
куються, документально заперечують легенду про подорож у 1789 р.
П. В. Капніста за кордон, про його службу в палацовій сторожі в Парижі
й про відвідини ним у Берліні прусського міністра Герцберга. Так само ці
листи заперечують версію про подорож В. В. Капніста до Берліна. З лис-
тів Капніста видно, що він, так як і його брат Петро, ніколи не виїздив
у згадані роки з Росії. Подорож П. В. Капніста за кордон стосується
кінця 1770-х років. Щодо В. В. Капніста, то він взагалі ніколи не виїздив

з Росії. За листами В. В. Капніста можна встановити, де він був у 1790-х роках. В найближчі до Французької революції місяці і в другій половині 1789 р. та 1790 р. він жив у рідній Обухівці, рідко виїздив через господарські справи до П. В. Капніста до Трубайців і до Києва. У 1791 р., як видно з його листів до дружини і до І. В. Леванди, він був у Києві та в Обухівці. З листів Капніста за 1791 р. виходить, що його брат довгий час був дома. У 1792 р. Капніст жив в Обухівці, працював там над комедією «Ябеда». Наприкінці листопада 1792 р. він поїхав з Обухівки до Петербурга і був там до кінця 1793 року¹³⁶.

Що ж, аналізуючи ці висловлювання Бабкіна, треба констатувати, що і статті Дембінського, і його публікації документів літературознавець не бачив (інакше він не писав би про польські джерела, яких немає в природі, не кажучи вже про те, що, цитуючи польські назви праць Дембінського, не зробив би десять помилок). Грушевського він не читав — Бабкін переконаний, що цей історик, як і Дембінський, писав про Петра! Проведений Бабкіним огляд листів В. В. Капніста дезорієнтує, пасправді листи свідчать про цілком протилежне (див. 3.6), тобто посередньо підтверджують відсутність Василя протягом кількох місяців 1791 р. і відсутність Петра не менше як півтора року в 1791—1792 рр. Але, між іншим, спробуємо стати на точку зору Бабкіна: хто ж тоді, на милість Богу, був у квітні 1791 р. в Берліні?

3.8. Петро Капніст. Про Петра писали і багато, і мало. Багато, тому що майже завжди в працях про Василя згадують його брата — вольтеріанця: мало, тому що досі немає окремого дослідження, присвяченого Петрові (цього він цілком заслуговує), написаного не на тих, частково явно помилкових даних, які кочують з одної праці в іншу, а на справжньому джерельному матеріалі.

Не підлягає сумніву, що Петро не був тим Капністом, з яким говорив Герцберг, і що всі здогади такого типу (див. 3.7.3—4) — це звичайні натяжки, якими хочуть частково «захистити» поета. Незважаючи на це, роль Петра була великою, він був, вживаючи юридичний термін, співучасником козацького проекту 1787 р. (тому й доповідав йому Василь про розвиток подій), співучасником місії 1791 р. (вони ж виїхали разом).

Отже, кілька слів про Петра. Військова кар'єра його обірвалася у 1775 р., коли він пішов у відставку з Преображенського полку в ранзі гвардії прапорщика — для того, щоб уникнути залицяння Катерини II (за висловом дочки Василя — Софії Скалон — Петро був «совершенным красавцем»). Петро втік з Росії (також вислів Софії) до Західної Європи, спершу, нібито, до Голландії, потім до Англії. Кілька років він мешкав у Лондоні. В Англії близько 1780 р.¹³⁷ він одружився з англійською Елізабеттою Гаусман і через деякий час повернувся на Україну, в село Трубайці. Привіз він, очевидно, не лише дружину, яка так і не навчилася говорити по-українськи, а й ті західноєвропейські звички і переконання, завдяки яким його навіть в родині Капністів вважали людиною з незвичайними дивацтвами. До дивацтв залічували, очевидно, й те, що він звільнив своїх селян.

У 1791 р. він знову поїхав на Захід, опинився у Франції, був у королівській гвардії, а після її розгрому повернувся додому. Існує думка, що у Франції він встановив контакти з французькою дипломатією, захищаючи права України, зрештою, безрезультатно¹³⁸. Відомо, що з Франції він писав на Україну. М. М. Ткаченко, який привіз рештки архіву Капністів з Кременчука до Києва, відзначив, що більшість листів XVIII ст., які є у збірці, припадає на 1791—1796 рр. В цих листах був також «деякий матеріал відносно П. В. Капніста, що був під час революції у Франції»¹³⁹. Якось злочинна рука викрала із збірки майже всі листи Петра, що там

зберігалися (не лише про революційні події у Франції, але й про утворення так званої республіки в селі Трубайцях)¹⁴⁰. На сьогодні, можна сказати випадково, у фонді збереглося лише п'ять листів Петра — чотири з них до брата Василя (13 січня 1786 р. з Харкова, 26 березня 1795 р. без позначення місця і два недатовані з кінця XVIII ст. з Трубайців)¹⁴¹ — всі вони ще не публікувалися.

Після повернення з Франції Петро жив філософом (за словами М. І. Лорера) в Трубайцях.

В сучасній російській радянській науці про П. В. Капніста склалася, в основному, правильна думка як про людину, що «дивовижно об'єднувала у собі патріархальність вельможі — українофіла, ледве не сепаратиста, з вольтеріанським європеїзмом і просвітництвом радикальної та атеїстичної редакції»¹⁴².

3.9. Архів Капністів. В літературі (наприклад, в цитованому вище уривкові з праці Л. А. Коваленка, див. 3.7.4) промайнула думка про те, що якби В. П. Капніст їздив до Берліна, то це обов'язково повинно було б відбитися в матеріалах його архіву. Це явна нісенітниця, якщо мати на увазі умови 90-х років XVIII ст., однак ми прагнемо коротко простежити долю капністівських родинних архівів для того, щоб показати, що навіть якщо, всупереч здоровому глуздові, в них могли залишитися якісь сліди місії, можливість їх збереження до сьогодні мінімальна.

Відомий український історик О. М. Лазаревський у 1887 р. писав до Г. О. Милорадовича: «Ви не знаєте чи надруковано опис архіву графа Капніста в селі Михайлівці Сумського повіту? Здається, в Товаристві давнього письменства був реферат про цей архів. Ви, очевидно, знаєте, що у Капніста багато паперів Полуботка»¹⁴³. У даному випадку Лазаревський писав про збірку графа Василя Олексійовича Капніста, внука поета. У звітах петербурзького Товариства любителів давнього письменства ми не знайшли жодних відомостей про такий реферат. Сам архів, надзвичайно багатий¹⁴⁴, спалили у 1918 р., тоді ж знищили унікальну колекцію предметів мистецтва і старовини¹⁴⁵.

У 1912 р. на петербурзькій виставці «Ломоносов і часи Єлизавети» експонувалися матеріали із збірки Ростислава Ростиславовича Капніста-старшого, правнука Петра Капніста. Це були матеріали про бригадира Василя¹⁴⁶. Маєток Р. Р. Капніста був поблизу села Єлизаветина Хорольського повіту. Збірка загинула.

Сприятливіше склалася доля третього родинного архіву, що перейшов від внука поета графа Василя Семеновича до його доньок Олени і Марії, які мешкали в с. Пузиковому Кременчуцького повіту. Наприкінці XIX ст. з цими матеріалами знайомилася графиня Іна Петрівна Капніст¹⁴⁷. Після революції збірку (про її комплектиність і збереженість судити важко) перевезли з села Пісків до Кременчука, в розпорядження окружного відділу політичної освіти (окрполітосвіта). У 1924 р. уже згадуваний вище Ткаченко привіз її до Києва, до Археографічної комісії ВУАН, склав опис і звіт, а про архів доповідав на засіданнях Археографічної комісії та на Історичній секції ВУАН¹⁴⁸. В Києві архів передавали кілька разів з рук до рук: 1932 р. в розпорядження Історичної і Літературної комісії Академії наук, пізніше — до Відділу рукописів Бібліотеки АН. В травні-червні 1937 р. (нібито за два місяці, що неправдоподібно) всі матеріали архіву описав співробітник відділу О. О. Назаревський. 1941 р. архів евакуювали до Уфи, а після війни повернули до Києва. Втрати архіву в радянський період характеризують такі, хоча б, цифри. У 1925 р. в архіві було 1120 листів за 1746—1918 рр. — тепер залишилося лише 778; втрачено майже всі листи Василя-батька і Петра Васильовича, брата поета¹⁴⁹. Деколи несподівано виривають окремі книжки з бібліотеки Василя Кап-

ніста¹⁵⁰. До Львова завандрували папери його сина Олексія, підполковника російської армії¹⁵¹.

При такій долі родинних архівів Капністів ледве чи можна серйозно говорити про те, що відсутність слідів місії 1791 р. в архіві говорить проти участі в ній Василя Капніста. Адже досі не знайдено тексти козацького проекту 1787 р., хоча це був цілком легальний документ.

3.10. Козацький епізод при обговоренні конституції 3 травня 1791 р. у Варшаві. Вище ми висловили припущення про те, що шлях братів на Захід ішов через Варшаву, бо лише там — у пропрусських колах — вони могли отримати відомості, потрібні для продовження своєї подорожі. Вірогідні сліди Капністів у Варшаві невідомі — але там їх ніхто ніколи не шукав.

Ми хочемо звернути увагу на один цікавий збіг. В проміжку не більше десяти днів про долю українських козаків в подібному дусі говорилося в двох європейських столицях — у Варшаві та Берліні. Виступаючи на історичному засіданні польського сейму — на тому засіданні, на якому було прийнято конституцію 3 травня — один з найактивніших її захисників, шеф Королівського кабінету (в розумінні канцелярії короля) П. Кіцінський заявив: «Невже ми повинні чекати на те, щоб козацький гетьман на чолі донського і запорозького ридарства прибув сюди оголосити про призначене нам місце в політичному вигляді Європи — після улюблених ним же козаків або після підкорених раніше від нас і звиклих до ярма татар і волохів?»¹⁵². Козацький гетьман, про якого тут говориться, це Потьомкін¹⁵³, а далі перелічується підкорення запорозьких козаків (1775), кримських татар (1783) і молдаван (1789—1790).

Сучасники звернули увагу на цей козацький епізод у виступі Кіцінського¹⁵⁴, польська і українська історіографії його ігнорували. В руках Кіцінського було найважливіше державне шифроване листування, він був у курсі міжнародних подій, можливо, знав рапорти Заблоцького з Миргорода і знав, що діялося далі. Козацький епізод виступу з 3 травня 1791 р. заслуговує на дальше вивчення з точки зору його, можливо, капністівського, джерела.

4. Хто такий Василь Капніст?

Громадсько-політичне життя України кінця XVIII — початку XIX ст. вивчене дуже слабо. Наші знання, побудовані лише на опублікованих мемуарних і фрагментарних архівних джерелах, не дають всеохоплюючої картини. Вивчення велетенських покладів архівних джерел з такої точки зору ще не велося. Тому й відомості про козацький проект 1787 р. та місію 1791 р. — це, насправді, випадкові знахідки.

Відносно Капністів лежать ще невикористані матеріали збереженого прорідженого архіву із с. Пісків. Досі не опубліковано ряд рукописів Василя Капніста, серед них його нотатка про становище на Україні, яка датується (за водяним знаком) 1812 р.¹⁵⁵ Не використані листи до В. В. Капніста від Д. П. Трощинського (якого вважали одним з лідерів опозиції), В. О. Гоголя-Яновського, М. Я. Трохимовського, В. Я. Ломиковського, І. П. Маргоса і багатьох інших¹⁵⁶.

Чого парті безліч разів цитовані в літературі про поета фрагменти з спогадів доньки: «Взагалі він живо турбувався всім, що стосувалося Малоросії і немов страждав разом з нею, тому переважно був сумним і в поганому настрої. Його єдине бажання було — відновити давніший добробут і багатство Малоросії та оживити, так сказати, народ, який ще пам'ятав свою волю, але пригноблений і переслідуваний несправедливістю». Та в іншому місці: «Мій батько пристрасно любив свою батьківщину і готовий був пожертвувати всім своїм майтком для добра Малоросії; при найменшому пригнобленні або несправедливості начальства він летів до

Петербургу, кпдав свою родину, робив борги (які, між іншим, завжди таємно оплачував його приятель і брат Петро Васильович) і, воюючи час-то з визначними людьми, майже завжди повертався переможцем»¹⁵⁷. Ми досі не знаємо, за що конкретно вів ці баталії Капніст.

У літературній творчості Капніст не перейшов на українську мову, хоча, як згадує Бантиш-Каменський, «досконало володіючи російською (про що свідчать його твори), вільно висловлюючись по-французькому і по-німецькому, він любив, переважно, говорити по-малоросійському»¹⁵⁸. Капніст немов передбачав прихід нового часу. Недаремно він з великою увагою віднісся до прагнення сина Семена скласти словник української мови¹⁵⁹.

Думки, настрої, ідеали, атмосфера Капністової хати таким чи іншим чином відбилися на двох наступних поколіннях. Сини — Семен і Олексій — пов'язані з декабристським рухом. Цей же Олексій, що переступав поріг у нову епоху, — приятель Т. Шевченка, близький до кирило-мефодіївців. З полтавським домом доньки Софії підтримували зв'язки М. І. Гулак, В. М. Білозерський, О. О. Навроцький та ін. Із спогадів М. П. Драгоманова: «Я сам, у свій хлоп'ячий вік, у 50-ті роки, надивавсь, напр., на сліди впливу Капністів-лібералів і аболіціоністів, із кружка котрих в перший раз здобув і «Сон», і «Кавказ» Шевченка»¹⁶⁰.

Бюрократія палала відкритою ненавистю до Капніста саме за його інородство. Характерне висловлювання Ф. Ф. Віеля: «Вартими уваги були також два українці: один поет у відставці, інший в такому званні тільки що поступив на службу. Вони обидва, незважаючи на єдиновірність, єдинокровність, єдинопрофесійність, на двовікове з'єднання їх батьківщини з Росією, таємно ненавиділи її і росіян, москалів, кацапів. Це були Капніст і Гнедич. Василь Васильович Капніст одружився з рідною сестрою жінки Державіна, але навіть ці подружні зв'язки не могли прив'язати його до Росії. Він написав багато віршів і дуже добрих і, завершивши своє поприще великим своїм творінням, яке називають «Ябеда», спустився на лаври. Не звертаючи увагу на наші слабкості, хиби, на наші смішні сторони, він у перебільшеному вигляді, на ганьбу світу, показав злочинну мерзотність наших головних суддів і їх підлеглих. Тут ні в дії, ні в особах немає нічого веселого, потіпного, а все лише жахливе»¹⁶¹. 40 років пізніше один з його єдиносемців, малорослий малорос, якого називати тут ще не місце¹⁶², керуючись такими мотивами, в такому ж дусі написав свої комедії і повісті. Не виводячи на сцену ні однієї чесноі російської людини, він виставив на загальний глум в особах (переважно видуманих) наших губернських і повітових урядовців. І за це, о Боже, половина Росії проголосила циніка цього великим!»¹⁶³

В один час поширилася теорія про своєрідне роздвоєння свідомості, яке проявилось у формулі Ногол (по-українськи) — Gogol (по-російськи). Ця теорія ледве чи відповідає дійсності.

В кожному випадку Василь Капніст був єдиною і цілісною особистістю. І в 1787—1788 рр., і в 1791 р., і до кінця життя він був мужньою людиною і великим патріотом¹⁶⁴.

¹ Два слова не прочитано.

² В літературі існує думка, що оригінали документів бачив і опублікував їх тексти Д. Донцов (див.: *Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale* // *Monde Slave*. — Paris, 1933. — Т. 4, Nr. 12. — Р. 426; в останній час: *Оглоблин О.* Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія питання (З приводу нової «теорії» проф. Вільяма Еджертопа) // *Український історик*. — Нью-Йорк, 1974. — С. 5 — і що ці опубліковані тексти є в книжці: *Donzow D. Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland*. — Berlin, 1915. — S. 69—70, а І. Борщак передрукував тексти з книжки Д. Донцова. У книжці Д. Донцова

(принаймні в примірнику, що зберігається у Науковій бібліотеці Львівського державного університету, № 107 384 II) с. 69—70 взагалі немає, а з надрукованого переліку змісту книжки виходить, що таких сторінок не було (в тексті ж самої книжки, де говориться про місію В. В. Капніста, с. 33—34, автор на жодну свою публікацію документів не вказує). Нам важко з'ясувати, як виникла така вістка в історіографії. З іншого боку, текст, який подає І. Борщак, с. 426—427, справді ближчий до оригівалу від надрукованого Б. Дембінський. Якщо справдідесь існує публікація Д. Донцова, нам її розшукати не вдалося, а порівнювати з текстом І. Борщака, в якому є відхилення від оригівалу, але який сам документами не користувався, не вважаємо доцільним.

³ *Dembinski B.* Zródła do drugiego i trzeciego rozbioru Polski.— T. 1.— Lwów, 1902.— S. 375—376.

⁴ *Sacke G. V. V.* Kapnist und seine Ode "Na rabstvo" // *Zeitschrift für slavische Philologie.*— Leipzig, 1941.— Bd. 17.— S. 300—301.

⁵ В Д II, що датований 24 квітня 1791 р., Герцберг повідомляє королеві про прийняття В. В. Капніста, листа якого до Герцберга було складено, очевидно, раніше.

⁶ Авторство докладно обґрунтовується далі (див. 1.3—4).

⁷ Дембінський вважав Д I копією. Насправді, це оригінал — папір цілком івний, ніж решта документів; текст написано каліграфічно — як і повинно бути при звертанні до високопоставленої особи; в тексті є характерні помилки (наприклад, *Exelense* чотири рази), які копіїст, без сумніву, виправив би; врешті почерк відповідає почеркові В. В. Капніста, що ми доводимо далі (див. 1.3).

⁸ Герцберг міг зустрітися з В. В. Капністом вдруге не раніше 26 квітня 1791 р., тобто після того, як отримав листа-відповідь короля.

⁹ Лист опублікований в: *Капнист В. В.* Собрание сочинений.— Т. 2.— М.; Л., 1960.— С. 353. Оригінал зберігається в Центральній науковій бібліотеці (далі — ЦНБ) АН УРСР в Києві.— Відділ рукописів, № III, 23255.

¹⁰ В розумінні території колишньої лівобережної Гетьманщини.

¹¹ Книга Киевского наместничества с поименованием всех селений... 1787 г.— Центральный державный архив древних актов (далі — ЦДАДА) в Москві.— Ф. 16, оп. без номера, спр. 4 додаткова.— С. 10, 52, 82. Див. також: Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст.— К., 1989.— С. 242, 262, 274 (публікація за іншим списком).

¹² *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник.— Киев, 1910.— Т. 2. С. 285.

¹³ *Полное собрание законов Российской империи* (далі — ПСЗ).— Т. 22.— Спб., 1830.— С. 838 (№ 16532).

¹⁴ Іменний декрет 28 червня 1783 р. див.: *ПСЗ.*— Т. 21.— 1830.— С. 963—964 (№ 15769).

¹⁵ *Милорадович Г. Н.* Родословная книга черниговского дворянства.— Т. 2, ч. 5.— Спб., 1901.— С. 17.

¹⁶ *Бантыш-Каменский Д. Н.* Словарь достопамятных людей русской земли.— Ч. 2 (изд 2-е).— Спб., 1847.— С. 53.

¹⁷ *Універсал* Малоросійської колегії 24 вересня 1746 р. про присвоєння звання бунчужового товариша Данилові Васильовичові Капністу.— Центральный державный исторический архив (далі — ЦДІА) УРСР у Києві.— Ф. 51, оп. 3, спр. 10591.— Арк. 131.

¹⁸ *Достян И. С.* Особенности политики России в отношении отдельных балканских народов (конец XVIII — первая половина XIX в.) // *Славяне в эпоху феодализма.*— М., 1978.— С. 247.

ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 3, спр. 10591.— Арк. 131. Відомості про предків В. П. Капніста, подані у книзі В. Л. Модзалевського «Малороссийский родословник».— Т. 2.— С. 282, взято (див.: *Там же.*— С. 297) з офіційної генеалогії герольдії і матеріалів, переданих сім'єю. Вони не викликають особливого довіря хоча б тому, що, якщо прийняти їх версію, то Василеві-старшому в момент загибелі у 1758 р. мало б бути не менше 70 років, що сумнівно.

²⁰ Наприклад, див.: *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.* Зб. док.— К., 1970.— С. 250—251.

²¹ На відомостях, отриманих від поета, значною мірою побудована енциклопедична стаття Д. М. Бантыш-Каменського (див. виноску 16), в якій згадуються предки-графі.

²² Наприклад, див.: *Капнист Ина.* Памяти В. В. Капниста (К столетию его комедии «Ябеда») // *Моск. ведомости.*— 1898, 22 авг./3 сент.— № 230.— С. 2.

²³ *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну // *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці у двох томах.— Т. 1.— К., 1970.— С. 433.

²⁴ *Справочный энциклопедический словарь* / Изд. К. Крайя.— Т. 6.— Спб., 1847.— С. 503; *Гербель Н.* Изюмский слободской казачий полк 1651—1765.— СПб., 1852.—

С. 74; Русский биографический словарь. Т. Ибак-Ключарев.— СПб., 1897.— С. 478 (стаття анонімна) та ін.

²⁵ Про матеріал Моззалецького див.: *Белоконь С. И.* Генеалогические материалы в архиве В. Л. Моззалецкого // Археографический ежегодник за 1979 год.— М., 1981.— С. 266—273. Дякуємо авторові згаданої статті за відомості про епітафію.

²⁶ *Манштейн Х.-Г.* Записки о России.— СПб., 1875.— С. 131. У виданні мемуарів Манштейна франц. і англ. мовами взяли участь філософи Вольгер і Д. Юм (див.: *Manstein Ch. H. v. Contemporary Memoirs of Russia from the Year 1727 to 1744.* First edition in English by D. Hume and now re-edited ... London, 1857.— P. 185; *Manstein Ch. H. de. Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie depuis l'année 1727, jusqu'à 1744.* Nouvelle édition collationnée sur le manuscrit original corrigé par le main de Voltaire.— Vol. 1.— Paris, 1860.— P. 285).

²⁷ ПСЗ.— Т. 9.— 1830.— С. 384—385 (№ 6610).

²⁸ Різні суперечки і зловживання Капніста відбилися в багатьох збережених справах Генеральної військової канцелярії. Наприклад, справи 1745—1751 рр.: ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 1, спр. 212, 213, 229, 270, 274, 315, 317, 387, 461, 471, 476, 524, 540, 541, 545, 548; ф. 51, оп. 2, спр. 66; ф. 51, оп. 3.— Т. 5.— Спр. 9335, 10320, 10576, 10645. У фонді канцелярії гетьмана К. Розумовського: там же.— Ф. 269, оп. 1, спр. 311.

²⁹ *Апанович К. М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Ист. сб.— М., 1983.— С. 183—184. (на рукописі є пізніший власницький запис Семена Капніста, внука Василя-старшого).

³⁰ Чолобитна імператриці Єлизаветі в зв'язку з обранням гетьмана складена 25 лютого 1750 р.— ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 1, спр. 502.— Арк. 1 зв.

³¹ Там же.— Арк. 3, лицьова сторона (підпис у-грецькому).

³² *Гайдамацький рух...*— С. 154, 167, 171, 579—580.

³³ Дату беремо з переписаної наприкінці XIX ст. копії реєстру «секретних» документів про миргородського полковника Капніста 1750—1753 рр.— ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 1, спр. 508.— Арк. 1—6.

³⁴ [Бангъш-Каменский Д. Н.] История Малой России со времени присоединения оной к Российскому государству.— Ч. 4.— М., 1822.— С. 119—124. У пізніших виданнях історії (1830, 1842, 1903) змова згадана лише в підрядкових примітках.

³⁵ Згадана вище копія реєстру; справи Київської секретної комісії про зраду миргородського полковника Капніста 1750—1760 рр. у ЦДАДА в Москві.— Ф. 124.— Малоросійські справи; окремі документи з канцелярії гетьмана К. Розумовського в Архіві Ленінградського відділення Інституту історії Російської АН (далі — Архів ЛВ ІІ РАН), колекція 150—Чернігівська губернська канцелярія. Є друкований опис ленаградських документів: *Курдюмов М. Г.* Описание актов, хранящихся в архиве имп. Археографической комиссии... 2. Акты поступившие из Черниговского губернского правления.— СПб., 1907.— С. 194, 199, 203, 205. Наш короткий екскурс складено на підставі матеріалів, перелічених у вивисках 34, 35.

³⁶ За кілька місяців до описаних подій Капніст наїхав на масток В. Звенигородського і побив цибулівського сотника Д. Звенигородського (див. ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 1, спр. 476, 524; ф. 59, оп. 1, спр. 1736).

³⁷ *Головинский П.* Слободские казачьи полки.— СПб., 1864.— С. 181—182.

³⁸ Після звільнення з-під арешту Капніст далі гнобив повинностями, бив селян у Сорочинцях. Див. донос полковника І. Гамалії 1751 р.— ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 2, спр. 66.

³⁹ Про запити імператриці 20 червня і 24 липня 1751 р. див.: *Курдюмов М. Г.* Описание...— С. 203 (№ 649), 205 (№ 661).

⁴⁰ Цьому питанню присвячена справа. Див.: ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 1, спр. 1385.

⁴¹ Копія реєстру згадана у вивисці 33.

⁴² Справи Генеральної військової канцелярії — ЦДІА України у Києві.— Ф. 51, оп. 1, спр. 639, 674, 708, 1038, 1070, 1073, 1471, 1477, 1523; ф. 51, оп. 3.— Т. 5.— Спр. 12634, 12636; справи канцелярії гетьмана К. Розумовського.— Там же.— Ф. 269, оп. 1, спр. 1153, 1459, 1918, 2533.

⁴³ Список полку миргородського про полкову старшину, сотників і значкових товаришів 1751 р., лютого 6.— ЦДІА України в Києві.— Ф. 51, оп. 3, спр. 10591.— Арк. 124, лицьова сторона.

⁴⁴ [Бангъш-Каменский Д. Н.] История...— Ч. 4.— С. 125.

⁴⁵ *Гербель Н.* Изюмский слободской казачий полк...— С. 107. Також див.: *Апанович О.* Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки // Наука і культура. Україна. Щорічник.— К., 1989.— Вип. 23.— С. 229.

⁴⁶ *Бангъш-Каменский Д. Н.* Словарь...— Ч. 2.— С. 53 (з діла Софії він помилково зробив її брата).

⁴⁷ *Lipiński W.* Echa przeszłości. Z kronik i aktów // Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa.— Kijów; Kraków, 1912; *Липинський В.* Историчні студії та монографії.—

- Т. 3: Україна на переломі 1657—1659.— К.; Відень, 1920 (репринт: Нью-Йорк, 1954). Також див.: *Петровський М.* До української прозопографії XVII в. Юрій Дунин-Борковський... // Науковий збірник за рік 1927 (Записки Українського наукового товариства в Києві, тепер історичної секції ВУАН.— Т. 26).— К., 1927.— С. 36—38.
- ⁴⁸ Справа бригадирші Вітковичевої з померлим бригадиром слобідських полків Капністом про землю з його, Капніста, мастку, належну містечкові Манжелії.— ЦДІА України в Києві.— Ф. 51, оп. 3, спр. 12634.— Арк. 254, лицьова сторона.
- ⁴⁹ *Капніст-Скалон С. В.* Воспоминания // Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов.— Т. 1.— М., 1931.— С. 301.
- ⁵⁰ *Бабкин Д. С.* К биографии В. В. Капниста (В связи с 200-летием со дня рождения) // Известия Академии наук СССР. Отд-ние лит. и яз.— М., 1957.— Т. 16, вып. 6.— С. 543—544; *Борозна Н. Я.* Неопубликованные письма Капниста на французском языке // Висв. Київ. ун-ту. Сер. філології та журналістики.— К., 1958.— № 1, вып. 2.— С. 53.
- ⁵¹ Передмова до «Отрывка» не опублікована. Цит. за: *Бабкин Д. С.* К биографии...— С. 542.
- ⁵² *Благой Д.* Василий Капнист // Капнист В. В. Сочинения.— М., 1959.— С. 4.
- ⁵³ *Берков П. Н.* В. В. Капнист как явление русской культуры // XVIII век. Сб.— Т. 4.— М.; Л., 1959.— С. 257—258.
- ⁵⁴ *Edgerton W. B.* Laying a Legend to Rest: the Poet Kapnist and Ukrainian-German Intrigue // Slavic Review.— 1971.— Vol. 30, N 3.— P. 558.
- ⁵⁵ Ряд справ у фонді Канцелярії гетьмана К. Розумовського в ЦДІА УРСР в Києві.
- ⁵⁶ Нам не вдалося розшукати її портрет, який експонувався у 1912 р. на виставці у Петербурзі. Ледве чи він зберігся. Див.: *Состоящая* под высочайшим [...] покровительством выставка «Ломоносов и Елизаветинское время».— Отд. 17. Малороссия.— СПб., 1912.— С. 54 (№ 111).
- ⁵⁷ *Бабкин Д. С.* К биографии...— С. 545.
- ⁵⁸ *Ерешкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России.— М., 1968.— С. 145.
- ⁵⁹ *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді.— Ч. 3.— К., 1917.— С. 103.
- ⁶⁰ Книга Киевского наместничества... 1787 г.— С. 10, 29, 56, 64, 78, 82; *Описи* Київського намісництва...— С. 242, 250, 262, 265, 272, 274.
- ⁶¹ *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII ст. до отмены крепостного права...— СПб., 1870.— С. 456; *Яблочков М.* История дворянского сословия в России.— СПб., 1876.— С. 514—540.
- ⁶² *Ерешкин Н. П.* Крепостное самодержавие и его политические институты (первая половина XIX в.).— М., 1981.— С. 62.
- ⁶³ Із згаданого вже вище дуже цінного джерела — *Книга* Киевского наместничества с наименованием всех селений и с показанием в оных числа душ и фамилий владельцев по алфавиту учиненная 1787-го года генваря — ми выписали найбогатших. Про це джерело (ми використали його раніше публікації 1989 р.) див.: *Бугиц І. Л.* Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— Т. 2.— С. 174 (однак з помилковою вказівкою на номер архівного фонду: в статті 169, насправді 16). Публікація (за іншим списком): *Описи* Київського намісництва...— С. 238—278.
- ⁶⁴ *ПСЗ.*— 1830.— Т. 22.— С. 838 (№ 16532).
- ⁶⁵ Про діяльність Капніста як головного надзирателя заводу див.: *Чижев Ф.* Историческое обозрение шелководства в Киевской губернии.— М., 1851.— С. 13—16; *Вагурин П. С.* Записки // Голос минулого.— М., 1918.— № 4—6.— С. 202—203.
- ⁶⁶ *Тищенко М.* Шовківництво в Києві та на Київщині в XVIII та першій пол. XIX ст. // Історико-географічний збірник.— К., 1928.— Т. 2. (Збірник історично-філологічного відділу ВУАН № 46 б).— С. 177—178.
- ⁶⁷ Так називає його М. О. Львов у листі з Києва 23 березня 1787 р. до Г. Р. Державіна. Див.: *Державин Г. Р.* Сочинения. 2-е изд.— Т. 5.— СПб., 1876.— С. 679.
- ⁶⁸ *Начинаем* в «Основе» отдел правительственных распоряжений и постановлений...— Основа.— СПб., 1861.— № 3 (март).— С. [10]—[12].
- ⁶⁹ *Семевский В. И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в.— Т. 1.— СПб., 1888.— С. 206.
- ⁷⁰ *Державин Г. Р.* Соч.— Т. 5.— С. 427.
- ⁷¹ *Sacke G. V. V.* Kapnist...— S. 291—297. Висновки Заке підтверджує перший варіант оди, опублікований лише у 1960 р. Див.: *Капнист В. В.* Собр. соч.— Т. 1.— С. 495—499.
- ⁷² *Edgerton W. B.* Laying a Legend to Rest...— P. 551—560 (через деякий час Еджертон, довідавшись про те, що Заке загинув у гітлерівській катівні, змушений був відмовитися від своїх слів, але «українсько-німецька інтрига» залишилася).

⁷³ Бантыш-Каменский Д. Н. Словарь...— Ч. 2.— С. 56.

⁷⁴ Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени.— Т. 2 (-Сборник имп. Русского исторического общества. Т. 29).— СПб., 1881.— С. 516—517.

⁷⁵ Капнист В. В. Собрание сочинений.— Т. 2.— С. 307.

⁷⁶ Григорович Н. Канцлер...— С. 6—7. Також див.: Антонович М. Козацький проект Василя Капніста // Сьогоднішнє й минуле.— Львів, 1939.— № 2.— С. 16—22 (Антонович не знав листів Капніста, опублікованих лише 1960 р.).

⁷⁷ Капнист В. В. Собр. соч.— Т. 2.— С. 320—321.

⁷⁸ Там же.— С. 322—323, 337—338.

⁷⁹ Питання про козацькі формування в Україні після 1783 р. в українській історіографії висвітлене слабо. Головну увагу в ній притягають Задунайська січ і Чорноморське військо. Цільної картини не дають фрагментарні дослідження: Кулиш П. О козацком ополчении в 1790-х годах // Кулиш П. Записки о Южной Руси.— Т. 1.— СПб., 1856.— С. 67—70; С [Гороженко] Н. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в. // Киевская старина.— Киев, 1897.— Т. 57. С. 150—155; також огляд у цитованій вище статті М. Антоновича.

⁸⁰ Бендер М. О. Каталог военно-ученого архива Главного штаба.— Т. 1.— СПб., 1905.— С. 31 (№ 259). Про гетьманство Потьомкіна та пов'язані з цим надії на автономію України згадували сучасники подій. Див.: Von Engel J.-Ch. Geschichte der Ukraine und der Cosaken // Allgemeine Weltgeschichte.— Bd. 48.— Halle, 1796.— S. 393.

⁸¹ Möller J.-W. Reise von Wolhynien nach Cherson in Russland im Jahre 1787.— Hamburg, 1802.— S. 113.

⁸² Топографическое описание (Киевского) наместничества вообще.— Архів ЛВ ІІ АН СРСР, ф. 36, № 477, арк. 199—201. Подібні, але не ідентичні описи міста в кн.: Топографическое описание [Киевского] наместничества.— Центральный державный военно-исторический архив СРСР, Москва.— Ф. Военно-научовий архів.— Спр. 18768.— Арк. 90—92; Сокращенное особенное географическое описание Киевской губернии с частными краткими же описаниями уездов... 1787 г.— ЦДІА УРСР у Києві.— Ф. 193, оп. 2, спр. 303.— Арк. 30—31. Публікація тексту 1786 р. (але за іншою копією в архіві ЛВ ІІ РАН з різночитаннями): Описи Київського намісництва...— С. 72—73. В жодному з відомих описів польське консульство в Миргороді не згадується. Про план Миргорода 1778 р. див.: Гринченко Б. Д. Каталог Музея українських древностей В. В. Тарновського.— Т. 2.— Чернігов, 1900.— С. 366; План 1787 р. опубліковано в: Описи Київського намісництва...— С. 220.

⁸³ Зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві, колекція Пенелів.

⁸⁴ Оpubліковано в: Łojek J. Z działalności konsulatu polskiego w Mirhorodzie w latach 1789—1791 // Zeszyty Historyczne.— Warszawa, 1960.— Т. 1.— С. 7—8.

⁸⁵ Łojek J. Z działalności...— S. 8. Див. також: Łojek J. Przed Konstytucją Trzeciego Maja. Z badań nad międzynarodowym położeniem Rzeczypospolitej w latach 1788—1791.— Warszawa, 1977.— S. 98—99.

⁸⁶ Капнист В. В. Собрание сочинений.— Т. 2.— С. 349—354 (листи № 57, 58, 60 дружині, № 56, 59 невідомому). Видавець Бабкін неправильно визначив адресатів листів № 56 (12 січня) та 59 (19 січня), вважаючи, що перший написаний братові Петрові, а другий — дружині.

⁸⁷ Там же.— С. 352.

⁸⁸ Там же.— С. 355.

⁸⁹ Там же.— С. 355—357.

⁹⁰ Dembiński B. Tajna misja Ukraińca w Berlinie w r. 1791.— Kraków, 1896.— S. 13. Слід зазначити, що козацька антиросійська верхівка і раніше, під час Семирічної війни, стежила за позицією Пруссії. Резиденти П. Орлика в Бахчисарай 1755 р. поширювали в Україні чулки, що Пруссія виступить проти Росії в грудні 1755 р. або січні 1756 р. Див.: Андр[ієвський] А. К истории пограничных наших сношений с Крымским ханством. Путевой журнал секунд-майора Матвея Мировича, в командировку его к крымскому хану 1755 года // Киев. старина.— 1885.— Т. 11, № 2.— С. 353.

⁹¹ Тищенко М. Шовківництво...— С. 178.

⁹² Жорстока боротьба царату з найменшими проявами опозиції в кінці XVIII ст.— політичної або просто інтелектуальної — добре відбита в праці: Джеджула К. Е. Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII в.— Киев, 1972.

⁹³ Оглоблин О. О. Люди старої України.— Мюнхен, 1959; Оглоблин О. Опанас Любисевич 1732—1805.— Мюнхен; Нью-Йорк, 1966.— С. 38—49.

⁹⁴ Про це пише Капніст до дружини в листі 18 жовтня 1793 р. (див.: Капнист В. В. Собрание сочинений.— Т. 2.— С. 395). Про цього «пруссак» Капніст згадує неодноразово, наприклад, там же.— С. 389, 393. Пояснення Д. С. Бабкіна (Там же.— С. 587), що це внучатий племінник Василя — син Івана Даниловича Капніста.— непорозуміння.

- ⁹⁵ Антонович М. Козацький проект...— С. 16.
- ⁹⁶ *Bogschak E.* L'Ukraine...— Р. 426—427; *Борщак І.* Наполеон і Україна. З невідомих документів...— Львів, 1937.— С. 123.
- ⁹⁷ *Donzow D.* Die ukrainische Staatsidee...— С. 33—34; *Донцов Д.* Історичний розвиток української державної ідеї.— Вінниця, 1917.— С. 39—44; *його ж.* Українська державна думка і Європа.— Львів, 1918.— С. 34—38. Про те, чи цей автор знайомився з оригіналами документів про місію 1791 р., див. виноску 2.
- ⁹⁸ *Doroschenko D.* Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur.— Leipzig, 1942.— С. 148.
- ⁹⁹ *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новіші часи.— Відень, 1916.— С. 4.
- ¹⁰⁰ *Грушевський М.* Секретна місія українця в Берліні р. 1791 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1896.— Т. 9.— С. 7—9; *його ж.* Очерки історії українського народу.— СПб., 1904.— С. 314; *його ж.* Ілюстрована історія України.— Київ; Львів, 1912.— С. 482—483; *його ж.* Ілюстрована історія України.— СПб., 1913.— С. 486; *його ж.* Ілюстрована історія України.— Київ; Відень, 1921.— С. 482—483; *Hruszewskij M.* Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung.— Wien, 1915.— С. 36; *Hruchevsky M.* Abrégé de l'histoire de l'Ukraine.— Paris; Genève; Prague, 1920.— Р. 169—170.
- Погляди М. Грушевського на місію Капніста в остаточній версії мали бути викладені у вигляді нариса «Капніст в Берліні», що мав бути вміщений у книжці: *Грушевський М.* З старого і нового: Зб. ст.— К., 1948. Чи збірка ця справді побачила світ, встановити не вдалося.
- ¹⁰¹ *Оглоблин О.* Василь Капніст (1756—1823) // Літературно-науковий збірник УВАН в США.— Нью-Йорк, 1952.— Т. 1.— С. 177—194; *його ж.* Василь Капніст // Збірник «Української літературної газети» (1956).— Мюнхен, 1957.— С. 167—196; *його ж.* Люди старої України...— С. 49—114; *його ж.* Капністи // Енциклопедія українознавства.— Ч. 2, т. 3.— Нью-Йорк; Париж, 1959.— С. 9567; *його ж.* Берлінська місія Капніста... 1974; також див.: *Ohloblyn O.* Ukrainian Autonomists of 1780's and 1790's and Count P. A. Rumyantsev — Zadunaysky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in U. S.— New York, 1958.— Vol. 6. No. 3—4 (21—22).— Р. 1313—1326; *Ohloblyn O.* Kapnist Vasy // Encyclopedia of Ukraine.— Vol. 2.— Toronto; Buffalo; London, 1988.— Р. 417—418.
- ¹⁰² *Ukrainian Concise Encyclopedia.*— Vol. 1.— Toronto, 1963.— Р. 943.
- ¹⁰³ *Возняк М.* Історія української літератури.— Т. 3, ч. 2.— Львів, 1924.— С. 407, 417.
- ¹⁰⁴ Якщо у статті 1896 р., присвяченій відкриттю берлінських документів, він ще дякував своїм українським колегам з Львівського університету М. С. Грушевському і О. М. Колесі за допомогу, то при передруку статті у 1913 р. цю подяку було викреслено. Свое антиукраїнське обличчя Дембінський проявив особливо на посаді статс-секретаря Міністерства освіти Польщі 1919—1935 рр.
- ¹⁰⁵ *Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego* // *Kwartalnik Historyczny.*— Lwów, 1896.— Roczn. 10.— С. 248.
- ¹⁰⁶ *Dembiński B.* Tajna misja Ukraińca w Berlinie r. 1791 // *Przegląd Polski.*— Kraków, 1896.— Т. 119.— С. 511—523; також відбиток (ми цитуємо за відбитком). Передруковано в: *Dembiński B.* Z dziejów i życia narodu.— Lwów, 1913.— С. 166—169.
- ¹⁰⁷ *Dembiński B.* Zródła...— Т. 1.— 1902.— С. 375—376.
- ¹⁰⁸ *Dembiński B.* Tajna misja...— С. 7.
- ¹⁰⁹ *Sacke G. V. V.* Kapnist...— С. 291—301.
- ¹¹⁰ *Там же.*— С. 297.
- ¹¹¹ *Łojek J.* Przed Konstytucją...— С. 101.
- ¹¹² *Ленин В.* Конспект книги С. Н. Щеголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» // Ленинский сборник.— М., 1937.— Т. 30.— С. 10.
- ¹¹³ *Там же.*
- ¹¹⁴ *Щеголев С.* Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи.— Киев, 1914.— С. 17.
- ¹¹⁵ В цьому плані показове порівняння двох карт — Київського намісництва 1782—1791 рр. і Київської губернії в кінці XVIII — на початку XIX ст. Див.: *Київ.* Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи).— К., 1982.— С. 49, 65, 61.
- ¹¹⁶ Див. виноску 100.
- ¹¹⁷ 50—100—200—300 років тому // Україна.— Київ, 1946.— № 1.— С. 39. Розкрити анонімного автора нотатки нам не вдалося. Редактором журналу був Ю. Смолич. Стиль і зміст нотатки кидають цікаве світло на ерудицію редактора, який, мабуть, про поета В. Капніста ніколи не чув.
- ¹¹⁸ Цю генеалогію офіційно було заборонено називати «Українським родословником». Див.: *Лукомський Г.* Венок на могилу п'яти діячів мистецтва...— Берлін, [1923].— С. 8.

- ¹¹⁹ *Сарбей В. Г.* Стороженко Андрей Владимирович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиогр. слов.— М., 1979.— С. 323—324.
- ¹²⁰ Даді Стороженко наводить велику цитату із згаданої книжки разом з покланямм (Грушевського) на публікацію документів Дембінського 1902 р.
- ¹²¹ *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник.— Т. 2.— Киев, 1910.— С. 285.
- ¹²² Про те, хто були видавці книги, говориться, наприклад, в т. 2, с. IV. Знаки питання поставив Стороженко.
- ¹²³ Так роблять, наприклад, Л. А. Коваленко, В.-Б. Еджергон.
- ¹²⁴ *Павловский М. Ф.* Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в.— Полтава, 1914.— С. 184—185.
- ¹²⁵ *Ткаченко М.* Архів Капністів // Україна.— К., 1925.— Кн. 15, № 6.— С. 171.
- ¹²⁶ *Оксман Ю. Г.* Примечания // Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов.— Т. 1.— М., 1931.— С. 407.
- ¹²⁷ *Коваленко Л.* О влиянии Французской буржуазной революции на Украину // Вопросы истории.— М., 1947.— № 2.— С. 83.
- ¹²⁸ *Мацай А. И.* «Ябеда» В. В. Капниста.— Киев, 1958.— С. 78.
- ¹²⁹ Берлінська місія не згадується в праці: *Коваленко Л. А.* Французька буржуазна революція XVIII ст. та прогресивна громадсько-політична думка на Україні // Из истории яkobинской диктатуры.— Одесса, 1962.— С. 155—196, хоча в ній Капністам присвячено чимало уваги.
- ¹³⁰ *Коваленко Л. А.* Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст.— К., 1973.— С. 102—104.
- ¹³¹ *Edgerton W. B.* Laying a Legend to Rest...— P. 551—560.
- ¹³² *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник.— Т. 2.— С. 284.
- ¹³³ *Лазаревский А. М.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII ст. 15. Капнисты // Русский архив.— М., 1876.— Кн. 3.— С. 438.
- ¹³⁴ На деякі помилки Бабкіна ми вказували вище (див. виноски 86, 94). До них ще можна додати анекдотичний коментар, за яким він італійців-майстрів шовкового заводу перетворив на групу італійських акторів, що приїздили до Києва на гастролі (див.: *Капнист В. В.* Собр. соч.— Т. 2.— С. 584).
- ¹³⁵ Бабкін коментує в даному випадку лист Капниста від 19 травня 1789 р.
- ¹³⁶ *Вабкин Д. С.* Примечание // Капнист В. В. Собрание сочинений.— Т. 2.— С. 579—580.
- ¹³⁷ Дата встановлюється на підставі спогадів декабриста М. І. Лорера, який виховувався у сім'ї Петра Капниста. Лорер згадує, що Ілля, син Петра, народився після 15 років бездітного шлюбу (Ілля народився 1795/6 р.). Див.: *Лорер Н. М.* Записки декабриста.— М., 1931.— С. 47.
- ¹³⁸ *Hruchevsky M.* Abrégé...— P. 169.
- ¹³⁹ *Ткаченко М.* Архів Капністів...— С. 171.
- ¹⁴⁰ *Візір М. П.* Архів Василя Васильовича Капниста // Збірник оглядів фондів відділу рукописів (Державної публічної бібліотеки АН УРСР)— К., 1962.— С. 7.
- ¹⁴¹ ЦНБ АН України у Києві.— Відділ рукописів, № III 23646, III 23647, III 23648, III 23649, III 23829.
- ¹⁴² *Вацуро В. Э.* Пушкин и Аркадий Родзянка (Из истории гражданской поэзии 1820-х годов) // Временник Пушкинской комиссии (1969).— Л., 1971.— С. 45.
- ¹⁴³ *Лазаревский О.* Листи / Вид. К. Лазаревська // Український археографічний збірник.— К., 1927.— Т. 2.— С. 321.
- ¹⁴⁴ *Миллер Д. П.* Архивы Харьковской губернии, Лебединский уезд. 1. Село Михайловка, фамильный архив графа В. А. Капниста // Сборник Историко-филологического общества.— Харьков, 1902.— Т. 13 (-Труды Харьковской предварительной комиссии по устройству XII Археологического съезда.— Т. 2, ч. 1).— С. 289—326; *Гальковский Н.* Наказной гетман Полуботок: Ист. очерк.— Лебедин, 1909.— С. 5—21; *О.* Архів гетьмана Полуботка (Лист з Лебединя) // Рідний край.— К., 1908.— № 46.— С. 12—13.
- ¹⁴⁵ *Редин Е.* Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. Отдел исторических древностей.— Харьков, 1902.— С. 61—65; *Редин Е.* Альбом выставки XII Археологического съезда в Харькове.— М., 1903.— Табл. LI та ін.; Каталог 1-ої Виставки української старовини.— Лебедин, 1918.— С. 4—5. Про долю збірки див.: *Таранушенко С. А.* «Полуботчищина» сорочка // Наукові записки Науково-дослідної кафедри української культури.— Х., 1927.— № 6.— С. 365—366.
- ¹⁴⁶ *Состоящая под высочайшим [...] покровительством* выставка «Ломоносов и Елизаветинское время».— Отд. 17.— С. 47—48.
- ¹⁴⁷ *Капнист И.* Памяти...— С. 2.
- ¹⁴⁸ *Ткаченко М.* Архів...— С. 170—173.
- ¹⁴⁹ *Візір М. П.* Архів...— С. 5—18. Також див.: *Колосова В. П.* У рукописному архіві Капниста // Радянське літературознавство.— К., 1958.— № 3.— С. 92—95.

¹⁵⁰ *Рукописи, пополнившие в 1982 г. коллекцию еднорядных поступлений архивных материалов (Ф. 743) // Записки отдела рукописей Гос. библиотеки СССР им. В. И. Ленина.*— М., 1987.— Вып. 46.— С. 60—61.

¹⁵¹ Львівська наукова бібліотека ім. Стефаника АН України. Відділ рукописів.— Ф. Окремі надходження.— Спр. 572.

¹⁵² [Siarczyński F.] *Dzień Trzeci maja roku 1791.*— Warszawa, 1791.— S. 121.

¹⁵³ Під час російсько-турецької війни Потьомкін отримав титул гетьмана всіх (донських, уральських, чугуївських, забозьких, чорноморських та ін.) козаків. Деколи він одягав оперетковий гетьманський мундир. Бразеппи очевидця див.: *Moszczeński A. Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego.*— Warszawa, 1905.— S. 148—149.

¹⁵⁴ *G[lave von] K[obietzky K.-F.] Geschichte der polnischen Staats-Veränderung vom 3. May 1791. Nach dem polnischen Berichte der warschauer National-Zeitung.*— Warschau [1791].— S. 31; *Kicinski. Rede gehalten auf dem polnischen Reichstag, den 3 Mai 1791 // Schlözer's Stats-Anzeigen.*— Göttingen, 1791.— Bd. 16, H. 63 (August).— S. 351; *von Engel J.*— Ch. Geschichte...— S. 17.

К.-Ф. Гляве фон Кобельський подає в примітці, що зачорозькі козаки, які вступали до пруської армії, отримували офіцерські ступені поза чергою, перед солдатами з німецького міщанства.

¹⁵⁵ ЦНБ АН УРСР в Києві, відділ рукописів, № I 5710.

¹⁵⁶ *Громова Т. В. В. Капніст у суспільно-літературному житті України кінця XVIII—початку XIX ст. // Радянське літературознавство.*— К., 1973.— № 11.— С. 28—36.

¹⁵⁷ *Капніст-Скалон С. В. Воспоминания...*— С. 311, 304.

¹⁵⁸ *Балтгиз-Каменский Д. Н. Словарь...*— Ч. 2.— С. 88

¹⁵⁹ *Громова Т. В. В. Капніст...*— С. 29. Автор покликається на лист В. В. Капніста до сина Семена від 25 жовтня 1818 р. (ЦНБ АН України, відділ рукописів, № III 23428), який не був опублікований Бабініним у збірці творів Капніста.

¹⁶⁰ *Драгоманов М. П. Листи...*— С. 450—451.

¹⁶¹ Наведемо ще висловлювання В. Ф. Одоевського: «Лише протегування імператора Павла I могло дозволити авторові «Йбеды» (правда, найсильнішої сатири на чиновників, яка коли-небудь існувала) оголосити цей твір і спасло Капніста від переслідувань». Див.: *Одоевский В. Ф. Из бумаг. I. К истории русской цензуры (писано после 1857 г.) // Русский архив.*— М., 1874.— Кн. 2— С. 18.

¹⁶² М. В. Гоголь.

¹⁶³ *Вигель Ф. Ф. Записки.*— Т. 1.— М., 1928.— С. 353.

¹⁶⁴ Про підготовку до видання цієї праці щодо місці Капніста 1791 р., мій колега Є. Лоск оголосив кілька років тому (див.: *Łojek J. Geneza i obalenie Konstytucji 3 maja. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787—1792.*— Lublin, 1986.— S. 495). Справді, вона вже тоді була підготована до друку англійською мовою. Однак я не втрачав надії на публікацію її, в першу чергу, по-українськи. Ця надія здійснюється тепер.

З ВИСТУПІВ НА І КОНГРЕСІ МІЖНАРОДНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНІСТІВ

М. П. КОВАЛЬСЬКИЙ (Дніпропетровськ)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVI—XVII ст.

Всебічне та правдиве відтворення багатогранного та насиченого подіями у різних сферах — суспільній, політичній, економічній та культурно-духовній — життя українського народу може бути здійснене лише за умови виявлення і критичного опрацювання сукупності джерел. Саме від рівня використання усіх джерельних комплексів, глибокого їх аналізу та зіставлення інформації значною мірою залежить якість конкретно-історичних досліджень, створення нових фундаментальних праць з історії України. Джерелознавчі студії, на наш погляд, є не самоціллю, а важливим і необхідним важелем нового етапу розвитку української історіографії, особливо історіографії історії України.

Недостатня розробленість багатьох аспектів історії України XIV—XVIII ст. пояснюється як станом та рівнем розробки важливих теоретичних, концептуальних питань історії України, так і колом джерел, на які спиралась дослідники у своїх історичних студіях.

В системі українознавства як комплексу наук, що стосуються українського народу, його історії та культури, визначне місце належить джерелознавству історичному (поряд з лінгвістичним, літературознавчим, етнографічним).

Серед найважливіших напрямків дослідження джерел з історії України XVI—XVII ст. такі: розробка теорії та методик джерелознавства історії України зазначеної доби, методів аналізу та критики всіх різновидів джерел (конкретно-джерелознавчі дослідження), аналіз та узагальнення результатів вивчення джерел з історії України в XIX—XX ст. (історіографічний підхід в джерелознавчих студіях).

Якщо ми маємо серйозні наміри (а це є об'єктивно необхідним і реальним на даному етапі розвитку української історіографії, що звільняється від ідеологізованих стереотипів та надуманих догм) здійснити істотні й кардинальні зрушення у справі наукового відтворення історії українського народу, зокрема періоду XVI—XVII ст., розвинути надбання української історіографії історії України у XX ст., зокрема в синтетичних працях М. Грушевського, І. Крип'якевича, М. Петровського, К. Гуслистого, І. Гуржія та інших, то цього можна досягти, реалізуючи комплекс евристичних, джерелознавчих, археографічних досліджень. Суттєвий прогрес у цій справі можливий при залученні великого арсеналу дослідницьких засобів і наявного вже досвіду вітчизняної та зарубіжної історіографії, у тому числі в працях істориків з діаспори, здобутки та надбання яких потребують наукового аналізу.

Комплексне вивчення джерел з історії України досліджуваного періоду передбачає звернення до понятійного джерелознавчого апарату. Комплекс джерелознавчих термінів та одночасно й аспектів джерелознавчого